

*KRYSTIAN MACIEJ SZUDAREK**

BRYTYJSKO-NIEMIECKI UKŁAD MORSKI Z 18 CZERWCA 1935 ROKU**

Słowa kluczowe: Wielka Brytania, Niemcy, stosunki brytyjsko-niemieckie, rozbrojenie, remilitaryzacja, appeasement

Streszczenie

Brytyjsko-niemiecki układ morski został zawarty 18 czerwca 1935 roku w Londynie w formie wymiany not pomiędzy brytyjskim sekretarzem stanu do spraw zagranicznych sir Samuelem Hoarem i przedstawicielem III Rzeszy Joachimem von Ribbentropem. W porozumieniu tym rząd brytyjski zaakceptował prawo Niemiec do rozbudowy floty wojennej do poziomu 35% połączonych sił morskich członków Brytyjskiej Wspólnoty Narodów.

Z punktu widzenia militarnego oznaczało to możliwość czterokrotnego wzrostu tonażu globalnego Kriegsmarine (z poziomu 108 000 ton, przyznanego Niemcom w traktacie wersalskim, do poziomu 420 500 ton). Z punktu widzenia formalnoprawnego układ oznaczał rewizję traktatu wersalskiego i legalizację przez Wielką Brytanię wypowiedzenia części V traktatu wersalskiego przez Adolfa Hitlera w marcu 1935 roku. W wymiarze politycznym układ uwidoczniał tendencję polityki brytyjskiej do poszukiwania porozumienia z Berlinem poprzez rewizję systemu wersalskiego w ramach tzw. polityki appeasementu. Oznaczał również zerwanie wspólnego brytyjsko-francusko-włoskiego frontu wobec Niemiec i odejście od polityki zakładającej zgodę mocarstw zachodnich

* dr Krystian Maciej Szudarek, Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Uniwersytet Szczeciński, kszudarek@gmail.com.

** Artykuł powstał dzięki wsparciu finansowemu Fundacji z Brzezia Lanckorońskich.

na rewizję militarnych klauzul traktatu wersalskiego w zamian za pewne ustępstwa ze strony Hitlera (powrót Niemiec do Ligi Narodów i na Konferencję Rozbrojeniową oraz przystąpienie Niemiec do regionalnych paktów bezpieczeństwa – paktu lotniczego, paktu wschodniego i paktu dunajskiego).

W artykule przedstawiono genezę tego układu z brytyjskiej perspektywy i przeanalizowano przyczyny, które skłoniły brytyjski rząd do akceptacji żądań Hitlera i zawarcia porozumienia na warunkach niemieckich.

Brytyjski rząd zawarł porozumienie, mając na uwadze czynniki polityczne, strategiczne, militarne i ekonomiczne. Wielka Brytania nie była skłonna reagować na remilitaryzację Niemiec za pomocą sankcji. W Londynie uważano, że zawarcie porozumienia na warunkach niemieckich jest jedyną alternatywą dla nieograniczonego rozwoju niemieckiej floty. Brytyjscy ministrowie byli zdania, że nie można było odrzucić niemieckiej „oferty” przez wzgląd na własną opinię publiczną w przededniu wyborów do Izby Gmin. Porozumienie na warunkach niemieckich akceptowała brytyjska Admiralicja, która analizowała układ w szerszej perspektywie, w kontekście japońskiego zagrożenia na Dalekim Wschodzie. W Foreign Office zakładano natomiast, że bilateralne porozumienie z Berlinem będzie punktem wyjścia do ogólnego porozumienia z Niemcami, obejmującego inne elementy, w tym ważny dla brytyjskiego bezpieczeństwa pakt lotniczy.

Brytyjsko-niemiecki układ morski zawarty w Londynie 18 czerwca 1935 roku był ważnym wydarzeniem w polityce międzynarodowej w połowie lat trzydziestych XX wieku. Kształtował bowiem nową sytuację militarną, a przez to polityczną w Europie. Był oznaką szybko postępującej erozji systemu wersalskiego. Zawarty tuż po odrzuceniu przez Adolfa Hitlera części V traktatu wersalskiego, określającej status militarny Niemiec, oceniany był jako wyraz brytyjskiej bezsilności wobec remilitaryzacji III Rzeszy i symptom polityki appeasementu. Układ, którego zawarcie było w pewnym sensie zaskakujące, niezmiennie też cieszy się zainteresowaniem historyków. O ile jednak w historiografii światowej powstało wiele prac, a zwłaszcza artykułów na ten temat, o tyle w historiografii polskiej brakuje nowszych opracowań, które uwzględniłyby nowe dokumenty i dorobek piśmiennictwa historycznego¹.

¹ Jedynym artykułem bezpośrednio i w całości poświęconym tej problematyce w historiografii polskiej jest artykuł Zbigniewa Kulaka z 1963 roku: Zbigniew Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska z 18 czerwca 1935 r.”, *Przegląd Zachodni* 19 (1963), 3: 37–60. Ponadto problem ten analizowali: Andrzej Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska wobec zagadnienia rozbrojenia 1921–1937* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1990), 277–291 oraz Wojciech Rojek, *Spory o władanie morzem. Polityczno-dyplomatyczne aspekty zbrojeń morskich w okresie międzywojennym 1919–1939* (Kraków: PAU, 1994), 207–216.

Kolejne ukazujące się poza granicami naszego kraju opracowania dotyczące brytyjsko-niemieckiego układu morskiego powstawały dzięki temu, że udostępniano coraz to nowe źródła pozwalające pełniej przedstawić ten problem. Po szczególności badacze omawiają to zagadnienie z różnych perspektyw, różniąc się często w ocenie genezy i znaczenia tego porozumienia².

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie na podstawie dostępnych dokumentów i literatury przedmiotu motywów, które skłoniły rząd brytyjski do zawarcia z hitlerowskimi Niemcami porozumienia, które sankcjonowało jednostronną rewizję części V traktatu wersalskiego przez Adolfa Hitlera w marcu 1935 roku. W artykule wskazane zostaną również główne kierunki badań nad tym zagadnieniem w historiografii światowej.

Należy na wstępie podkreślić, że zawarcie w czerwcu 1935 roku bilateralnej umowy brytyjsko-niemieckiej dotyczącej zbrojeń morskich było w dużej mierze konsekwencją niepowodzenia prób opracowania powszechnej konwencji rozbrojeniowej pod auspicjami Ligi Narodów. Rząd Niemiec, powołując się na zapisy preambuły do części V traktatu wersalskiego, domagał się bowiem równouprawnienia w dziedzinie zbrojeń i argumentował, że rozbrojenie

² Donald Cameron Watt, „The Anglo-German Naval Agreement of 1935: An Interim Judgment”, *Journal of Modern History* 26 (1956), 2: 155–175; Charles Bloch, „La Grande-Bretagne face au réarmement allemand et l'accord naval de 1935”, *Revue d'histoire de la Deuxième Guerre mondiale* 16 (1966), 63: 41–68; Charles Bloch, „Great Britain, German Rearmament and the Naval Agreement of 1935”, w: *European Diplomacy between Two Wars, 1919–1939*, red. Hans W. Gatzke (Chicago: Quadrangle Books, 1972), 125–151; John H. Spence, „The Anglo-German Naval Agreement of 1935: An Interpretation”, *Rocky Mountain Social Science Journal* 5 (1968): 76–85; Norbert T. Wiggershaus, „Der deutsch-englische Flottenvertrag vom 18. Juni 1935. England und die geheime deutsche Aufrüstung 1933–1935” (Dissertation, Universität Bonn, 1971); Éva H. Haraszti, *Treaty-Breakers or «Realpolitiker»? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935* (Boppard am Rhein: Boldt, 1974); Hines H. Hall III, „The Foreign Policy-Making Process in Britain, 1934–1935, and the Origins of the Anglo-German Naval Agreement”, *Historical Journal* 19 (1976), 2: 477–500; Mark Lee Alch, „Germany's Naval Resurgence, British Appeasement, and the Anglo-German Naval Agreement of 1935” (PhD diss., University of California, Los Angeles, 1977); Richard A. Best Jr., „The Anglo-German Naval Agreement of 1935: An Aspect of Appeasement”, *Naval War College Review* 34 (1981), 2: 68–85; Zheng Yuang, „Some Observations on the Anglo-German Naval Agreement of 1935”, *Journal of Historical Science* (1993), 6: 77–84; Reynolds M. Salerno, „Multilateral Strategy and Diplomacy: the Anglo-German Naval Agreement and the Mediterranean Crisis, 1935–1936”, *Journal of Strategic Studies* 17 (1994), 2: 39–78; Clare M. Scammell, „The Royal Navy and the Strategic Origins of the Anglo-German Naval Agreement of 1935”, *Journal of Strategic Studies* 20 (1997), 2: 92–118; Joseph A. Maiolo, *The Royal Navy and Nazi Germany: 1933–1939. A Study in Appeasement and the Origins of the Second World War* (Basingstoke: Macmillan, 1998), 11–37; Joseph A. Maiolo, „The Admiralty and the Anglo-German Naval Agreement of 18 June 1935”, *Diplomacy & Statecraft* 10 (1999), 1: 87–126; Thomas Hoerberer, „Psychology and Reasoning in the Anglo-German Naval Agreement, 1935–1939”, *Historical Journal* 52 (2009), 1: 153–174.

Niemiec stanowiło wstęp do powszechnego rozbrojenia. W konsekwencji fiasko idei powszechnego rozbrojenia otwierało – w ujęciu Berlina – drogę do remilitaryzacji państwa niemieckiego. W latach 1932–1935 dyplomacja brytyjska próbowała bezskutecznie przeforsować linię polityczną zakładającą, że Niemcy nie mają prawa do jednostronnego uwolnienia się od traktatowych zobowiązań w dziedzinie rozbrojenia zawartych w części V traktatu wersalskiego. Na Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie, która rozpoczęła prace 2 lutego 1932 roku, delegacja brytyjska zabiegała o przeforsowanie zasady „rozbrojenia jakościowego”, co – w przekonaniu Londynu – pozwoliłoby zaspokoić niemieckie żądania „równouprawnienia” w zbrojeniach („Gleichberechtigung”)³ w wersji redukcyjnej. Problem polegał jednak na tym, że Francja odmawiała zredukowania swojego potencjału militarnego bez uzyskania dodatkowych gwarancji bezpieczeństwa, których Brytyjczycy nie byli skłonni jej udzielić. Kwestia ta zdominowała prace Konferencji Rozbrojeniowej po tym, gdy 11 grudnia 1932 roku wielkie mocarstwa uznały, że zasada „równouprawnienia” Niemiec w dziedzinie zbrojeń powinna zostać zawarta w konwencji rozbrojeniowej. Po 11 grudnia 1932 roku dyplomacja brytyjska bezskutecznie zabiegała o pogodzenie stanowisk Niemiec i Francji, by „związać” Niemcy postanowieniami konwencji rozbrojeniowej, a następnie, gdy stało się to nierealne, konwencji dozbrojeniowej. Dojście Adolfa Hitlera do władzy w styczniu 1933 roku skomplikowało sytuację, w której próbowano wypracować odpowiednią formułę konwencji. Przy czym Brytyjczycy wykazywali dążność do udzielania coraz większych koncesji zbrojeniowych stronie niemieckiej, podczas gdy nie mieli nic do zaferowania Francji w dziedzinie bezpieczeństwa. Dbali również o zachowanie własnych interesów. Brytyjski plan z 16 marca 1933 roku (plan MacDonalda) przyznawał Niemcom prawo posiadania 200-tysięcznej armii, ale utrzymywał restrykcje dotyczące niemieckich zbrojeń lotniczych i morskich oraz wyposażenia niemieckiej armii w broń ciężką. Próba

³ Na temat taktyki Niemiec na Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie zob.: Bogusław Rakowski, „Dyplomacja hitlerowska wobec Genewskiej Konferencji Rozbrojeniowej”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego* Seria 1 (1968), 58: 147–160; Christine Fraser, „Der Austritt Deutschlands aus dem Völkerbund, seine Vorgeschichte und seine Nachwirkungen, Dissertation” (Diss, Universität Bonn, 1969); Hans-Jürgen Rautenberg „Deutsche Rüstungspolitik vom Beginn der Genfer Abrüstungskonferenz bis zum Wiedereinführung der Allgemeinen Wehrpflicht 1932–1935” (Diss., Universität Bonn, 1973); Waldemar Michowicz, „Wystąpienie hitlerowskich Niemiec z Konferencji Rozbrojeniowej i Ligi Narodów”, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego* Seria 1 (1976), 3: 43–85; Sten Nadolny, *Abrüstungsdiplomatie 1932–1933. Deutschland auf der Genfer Konferenz im Übergang von Weimar zu Hitler* (München: tuduv, 1978); Stanisław Sierpowski, „Wystąpienie Niemiec z Ligi Narodów”, *Przegląd Zachodni* 39 (1983), 2: 67–92.

modyfikacji planu MacDonalda zgodnie z życzeniami francuskimi spowodowała, że Hitler podjął decyzję o opuszczeniu przez delegację niemiecką Konferencji Rozbrojeniowej, a także o wystąpieniu Niemiec z Ligi Narodów. Taktyczny manewr kanclerza Niemiec z 14 października 1933 roku polegał na tym, że nie wypowiedział wówczas części V traktatu wersalskiego, lecz zaproponował jej „renegocjację”, wysuwając żądania zbrojeniowe, które były wyższe niż koncesje ofiarowane stronie niemieckiej w planie MacDonalda. Rozmowy i wymiana not pomiędzy mocarstwami zachodnimi a Niemcami była prowadzona na ten temat od listopada 1933 roku do kwietnia 1934 roku. Nie osiągnięto wówczas porozumienia przez wzgląd na stanowisko Francji. Na przełomie listopada i grudnia 1934 roku w Londynie opracowano kolejną koncepcję rozwiązania problemu części V traktatu wersalskiego poprzez jej renegocjację w gronie mocarstw zachodnich i Niemiec. Została ona doprecyzowana w brytyjsko-francuskim komunikacie z 3 lutego 1935 roku. Mocarstwa zachodnie skłonne były zgodzić się na rewizję części V traktatu wersalskiego w zamian za powrót Niemiec do Ligi Narodów i na Konferencję Rozbrojeniową oraz pod warunkiem akcesu Niemiec do regionalnych paktów bezpieczeństwa – paktu wschodniego, paktu dunajskiego i paktu lotniczego⁴.

⁴ Do problemu zob.: Edward W. Bennett, *German Rearmament and the West, 1932–1933* (Princeton: Princeton University Press, 1979); Zbigniew Mazur, *Pakt Czterech* (Poznań: Instytut Zachodni, 1979); Maurice Vaïsse, *Sécurité d'Abord. La politique française en matière de désarmement, 9 décembre 1930 – 17 avril 1934* (Paris: Editions Pendone, 1981); Andrzej Maciej Brzeziński, *Dyplomacja francuska wobec Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie (2 II 1932 – 31 V 1937)* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1987); Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 189–276; Andrzej M. Brzeziński, *Zagadnienie bezpieczeństwa zbiorowego w Europie w polityce zagranicznej Francji (1919–1939)* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992), 78–112; Leszek Koncur, „Deklaracja mocarstw z 11 grudnia 1932 r. w sprawie równouprawnienia Niemiec w dziedzinie zbrojeń”, w: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. II: *Lata wielkiego kryzysu gospodarczego*, red. Stanisław Sierpowski (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992), 95–108; Andrzej M. Brzeziński, „Wielkie mocarstwa wobec żądań zbrojeniowych Niemiec (1932–1934)”, w: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. II: *Lata wielkiego kryzysu gospodarczego*, red. Stanisław Sierpowski (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992), 95–108; Dick Richardson, Carolyn Kitching, „Britain and the World Disarmament Conference”, w: *Britain and the Threat to Stability in Europe, 1918–1945*, red. Peter Catterall, Catherine J. Morris (London: Leicester University Press, 1993), 35–56; Dick Richardson, „The Geneva Disarmament Conference, 1932–1934”, w: *Decisions and Diplomacy. Essays in Twentieth-Century International History. In Memory of George Grün and Esmonde Robertson*, red. Dick Richardson, Glyn Stone (London–New York: Routledge, 1995), 60–82; Krystian Maciej Szudarek, „Geneza deklaracji londyńskiej z 3 lutego 1935 r.”, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica* 70 (2001): 225–248; Carolyn J. Kitching, *Britain and the Geneva Disarmament Conference. A Study in International History* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003); Dariusz Jeziorny, *Dyplomacja brytyjska wobec koncepcji paktu wschodniego (1933–1935). Analizy, projekty, działania* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011).

Zakres rewizji militarnych klauzul traktatu wersalskiego był przedmiotem rozważań urzędników Foreign Office i przedstawicieli brytyjskich kół wojskowych. Ich wynikiem było memorandum z 25 stycznia 1935 roku omawiające akceptowalny dla Imperium Brytyjskiego poziom remilitaryzacji Niemiec. W odniesieniu do niemieckich zbrojeń morskich brytyjska Admiralicja rozważała możliwość zwiększenia dopuszczalnego tonażu globalnego floty niemieckiej ze 108 tys. ton, przyznanego w traktacie wersalskim, do 178 tys. ton. Nowy limit tonażu globalnego floty niemieckiej miał wg założeń brytyjskich obowiązywać do 1942 roku i być podzielony na poszczególne kategorie okrętów wojennych (vide tabela 1)⁵.

Tabela 1. Brytyjskie propozycje rewizji morskich klauzul części V traktatu wersalskiego z 25 stycznia 1935 roku

Kategoria	Liczba okrętów	Tonaż
Okręty liniowe	3 okręty klasy Deutschland o wyporności 10 000 t 2 okręty o wyporności 25 000 t	80 000 t
Lotniskowiec	1	22 000 t
Ciężkie krążowniki	0	0 t
Lekkie krążowniki	7	44 000 t
Niszczyciele i lідery	16 okrętów o wyporności 800 t 8 okrętów o wyporności 1 500 t 1 okręt o wyporności 1 850 t	27 000 t
Okręty podwodne	–	5 000 t
Razem		178 000 t

Źródło: DBFP, ser. 2, t. XII, 372, 424.

W połowie marca 1935 roku potwierdziły się wcześniejsze przewidywania brytyjskiego ministra spraw zagranicznych sir Johna Simona, że Niemcy przed przystąpieniem do negocjacji na temat propozycji zawartych w deklaracji

⁵ The National Archives, London (dalej: TNA), Cabinet Papers (dalej: CAB) 24/253, C.P. 23 (35), „Fortcoming Conference with the French Prime Minister and Foreign Minister. Strength of the German Armed Forces. Report prepared by the Foreign Office and the three Defence Services”, 25 I 1935. Także: *Documents on British Foreign Policy 1919–1939*, red. William N. Medlicott, Douglas Dakin, Margaret E. Lambert (dalej: DBFP), ser. 2, t. XII (London: Her Majesty's Stationery Office, 1972), 372, 422–432.

londyńskiej z 3 lutego 1935 roku odrzucając część V traktatu wersalskiego⁶. 11 marca Hermann Göring w wywiadzie opublikowanym na łamach „Daily Mail” publicznie ujawnił fakt posiadania przez Niemcy lotnictwa wojskowego. Nie spotkało się to jednak z jakimkolwiek protestem ze strony brytyjskiej. Co więcej, następnego dnia ustalono nowy termin wizyty szefa Foreign Office w Berlinie na 25–26 marca, gdyż pierwotny został anulowany w związku z „dyplomatyczną chorobą” Hitlera. Kanclerz zareagował w ten sposób na opublikowanie 4 marca przez rząd brytyjski *Białej Księgi*, w której poinformowano o wzroście wydatków na obronę Wielkiej Brytanii, argumentując ten fakt m.in. remilitaryzacją Niemiec. Przedmiotem rozmów brytyjsko-niemieckich w Berlinie miały być propozycje brytyjsko-francuskie zawarte w deklaracji z 3 lutego⁷.

16 marca rząd niemiecki ogłosił natomiast przywrócenie obowiązkowej służby wojskowej w Niemczech z jednoczesnym podwyższeniem stanu armii do 36 dywizji liczących w sumie 550 tys. żołnierzy. Jako pretekst wykorzystano uchwałę parlamentu francuskiego (z 15 marca) obniżającą wiek poborowych z 21 do 20 lat i wprowadzającą dwuletni okres służby wojskowej od kwietnia 1935 do końca 1939 roku⁸.

Jednostronna decyzja Hitlera o proklamowaniu remilitaryzacji Niemiec oznaczała definitywne przekreślenie części V traktatu wersalskiego. Odbierała także Wielkiej Brytanii argument przetargowy, jakim było uznanie prawa Niemiec do dozbrojenia. Simon był zdania, że Hitler albo nie chciał porozumienia, albo będzie dążył do niego na własnych warunkach. 18 marca w korespondencji do króla Jerzego V Simon podkreślał, że „nie ma żadnej korzyści w odmowie wyjazdu do Berlina, żeby sprawdzić niemiecką szczerłość w sprawie dążenia do

⁶ DBFP, ser. 2, t. XII, 235, 271–276, notatka sir J. Simona, FO 29 XI 1934, 306, 341–343, depesza sir J. Simona do sir G. Clerka, 1949, FO 20 XII 1934; William Norton Medlicott, „Britain and Germany. The Search for Agreement, 1930–1937”, w: *Retreat from Power. Studies in Britain's Foreign Policy of the Twentieth Century*, t. I: 1906–1939, red. David Dilks (London: Macmillan, 1981), 86.

⁷ TNA, CAB 23/81, Cabinet 13 (35), Conclusion 2, 6 III 1935; TNA, CAB 23/81, Cabinet 14 (35), Conclusion 2, 13 III 1935. Zob. także: Marek Baumgart, *Londyn–Berlin 1918–1939. Niemcy w brytyjskiej polityce zagranicznej* (Szczecin: Archiwum Państwowe, 1993), 195; Anthony Eden, *Pamiętniki 1923–1938*, t. I: *W obliczu dyktatorów* (Warszawa: PAX, 1970), 104; Bloch, „Great Britain, German Rearmament”, 131.

⁸ Stanisław Sierpowski, *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. III: *1935–1939* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1989), 304, 16; Andre François-Poncet, *Byłem ambasadorem w Berlinie* (Warszawa: PAX, 1968), 146–148; Wiliam E. Dodd, *Dziennik ambasadora 1933–1938* (Warszawa: PAX, 1972), 192–193.

porozumienia”⁹. W memorandum z 17 marca Simon argumentował, że anulowanie wizyty w Berlinie było niewskazane, gdyż przekreśliłoby jakąkolwiek szansę na porozumienie. Simon spodziewał się, że zostałyby to negatywnie przyjęte przez brytyjską opinię publiczną. Mogłoby również nasilić presję na Wielką Brytanię ze strony Francji i Włoch w celu podjęcia wspólnych, stanowczych działań wobec Niemiec, na co strona brytyjska nie była skłonna się zgodzić. Simon uważał, że próby „ekskomunikowania” Niemiec przyniosłyby efekt odwrotny od zamierzonego. 18 marca brytyjski gabinet zaakceptował stanowisko sekretarza stanu i w brytyjskiej nocie protestacyjnej przekazanej tego dnia do Berlina jednocześnie potwierdzono zamiar wizyty delegacji brytyjskiej w Berlinie, jeśli istniałaby taka możliwość¹⁰. Decyzję tę popierał ambasador brytyjski w Berlinie, sir Eric Phipps. Nie oponował przeciw niej także stały podsekretarz stanu w Foreign Office, sir Robert Vansittart, który wskazywał jednak na konieczność konsultacji z Francją i Włochami¹¹.

Część brytyjskiej prasy („The Times”, „News Chronicle”, „Daily Mail”, „Daily Express” i „Daily Herald”) wykazywała zrozumienie dla niemieckiej polityki. Wyrażano opinie, że Niemcy zostały zmuszone do odrzucenia części V traktatu wersalskiego przez Francję. Przypominano, że w 1934 roku Hitler domagał się jedynie 300-tysięcznej armii i 50% stanu lotnictwa francuskiego, lecz rząd francuski 17 kwietnia 1934 roku odrzucił niemieckie żądania¹². Wśród dyplomatów brytyjskich pogląd ten podzielał m.in. ambasador Phipps, który był zdania, że Francuzi pogrzebali wówczas szansę „dobicia targu” z Hitlerem¹³.

⁹ Robert A.C. Parker, „Great Britain, France and the Ethiopian Crisis, 1935–1936”, *English Historical Review* 89 (1974), 351: 294. Zob. także: David Dutton, „Simon and Eden at the Foreign Office, 1931–1935”, *Review of International Studies* 20 (1994), 1: 50–51.

¹⁰ TNA, CAB 24/254, C.P. 63 (35), memorandum sir J. Simona, „German declaration on Rearmament. Proposed reply to German Government”, FO 17 III 1935; TNA, CAB 23/81, Cabinet 15 (35), Conclusion 1, 18 III 1935; Eden, *Pamiętniki*, t. I, 104; David Marquand, *Ramsay MacDonald* (London: Jonathan Cape, 1977), 771–772; Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 275; Marian Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938* (Poznań: Instytut Zachodni, 1980), 166–167.

¹¹ Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 491; Medlicott, „Britain and Germany”, 88; Eden, *Pamiętniki*, t. I, 105. Zob. także: Aaron L. Goldman, „Sir Robert Vansittart’s Search for Italian Cooperation Against Hitler”, *Journal of Contemporary History* 9 (1974), 3: 113–114.

¹² Bloch, „Great Britain, German Rearmament”, 131–132.

¹³ DBFP, ser. 2, t. XII., 289, 323–324, list sir E. Phippsa do O. Sargenta, Berlin 13 XII 1934; Medlicott, „Britain and Germany”, 83. Szerzej na temat poglądów ambasadora Phippsa zob.: Matthias Jaroch, *«To much wit and not enough warning?»: Sir Eric Phipps als britischer Botschafter in Berlin von 1933 bis 1937* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999); Gaynor Johnson, „Sir Eric Phipps, the British Government, and the Appeasement of Germany, 1933–1937”, *Diplomacy &*

Działania Hitlera, sprzeczne z traktatem wersalskim, potępiły natomiast „Manchester Guardian”, „Morning Post” i „Daily Telegraph”. 19 marca opublikowano w prasie brytyjskiej postulaty Berlina w sprawie ustalenia proporcji floty niemieckiej – Kriegsmarine do Royal Navy na poziomie 35%. Niemiecki attaché morski w Londynie, kapitan Erwin Wassner, poinformował wówczas centralę w Berlinie, że brytyjskie czynniki oficjalnie wyraziły ubolewanie z tego powodu i nadzieję na przedyskutowanie propozycji niemieckich przez Simona podczas jego pobytu w stolicy Niemiec¹⁴.

Hitler po raz pierwszy przedstawił oficjalnie stronie brytyjskiej „ofertę” ograniczenia rozbudowy floty niemieckiej do poziomu 35% floty brytyjskiej podczas rozmowy z ambasadorem Phippssem 27 listopada 1934 roku. W ocenie Phippsa było to zbyt wygórowane żądanie, gdyż Niemcy nie dysponowały koloniami, które mogłyby uzasadniać posiadanie tak dużej floty¹⁵. Kanclerz Niemiec powtórzył następnie „ofertę” 35% podczas spotkań w Berlinie z dwoma brytyjskimi politykami promującymi porozumienie brytyjsko-niemieckie: lordem Alenem of Hurtwood (25 stycznia 1935 roku) oraz lordem Lothianem (29 stycznia 1935 roku). Obaj politycy przekazali szczegółowe informacje na temat rozmów z Hitlerem premierowi Jamesowi Ramsayowi MacDonaldowi, Stanleyowi Baldwinowi oraz szefowi dyplomacji brytyjskiej Simonowi¹⁶.

22 marca 1935 roku Simon potwierdził w Izbie Gmin, że uda się na rozmowy do Berlina. Hitler zgodził się bowiem na audiencję, która w tych okolicznościach

Statecraft 16 (2005), 4: 655, 661–663; *Our Man in Berlin. The Diary of Sir Eric Phipps, 1933–1937*, red. Gaynor Johnson (London: Palgrave Macmillan 2008).

¹⁴ *Documents on German Foreign Policy 1918–1945* (dalej: DGFP), ser. C, t. III (Washington: United States Government Printing Office, 1959), 541, 1017–1018, telegram L. von Hoescha do AA., 80, Londyn 19 III 1935; Wojciech Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie w kontekście brytyjskiej polityki zagranicznej 1935–1939”, w: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. III: *W dobie Monachium*, red. Stanisław Sierpowski (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992), 99.

¹⁵ DBFP, ser. 2, t. XII., 230, 267–268, telegram sir E. Phippsa do sir J. Simona., 254, Berlin 28 XI 1934; DBFP, ser. 2, t. XII., 289, 323–324, list sir E. Phippsa do O. Sargenta, Berlin 13 XII 1934.

¹⁶ Zob. szerzej: DGFP, ser. C, t. III., 463, 874–876, „Record of the conversation between the Führer and Chancellor and Lord Allen of Hurtwood on January 25, 1935”; DGFP, ser. III., 468, 885–887, memorandum H. Frohweina, 30 I 1935; Arthur Marwick, *Clifford Allen. The Open Conspirator* (Edinburgh–London: Oliver & Boyd, 1964), 160–162; Thomas C. Kennedy, „«Peace in Our Time»: The Personal Diplomacy of Lord Allen of Hurtwood, 1933–1938”, w: *Doves and Diplomats. Foreign Offices and Peace Movements in Europe and America in the Twentieth Century*, red. Solomon Wank (Westport, Conn.–London: Greenwood Press, 1978), 221–225; James R. M. Butler, *Lord Lothian (Philip Kerr) 1882–1940* (London: Macmillan, 1960), 202–204, 330–337; Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 271–272, 282–283.

stanowiła formę legalizacji jego dotychczasowych działań¹⁷. Tymczasem Francuzi uszytnili stanowisko. 20 marca rząd francuski skierował skargę do Ligi Narodów i zażądał zwołania nadzwyczajnego posiedzenia Rady LN. Następnego dnia z Paryża przesłano do Berlina utrzymaną w ostrym tonie notę dyplomatyczną¹⁸.

Brytyjczycy w celu uspokojenia Francuzów wydelegowali do Paryża lorda Tajnej Pieczęci, Anthony Edena, który miał towarzyszyć Simonowi podczas wizyty w Berlinie. 23 marca Eden podczas spotkania z szefem dyplomacji francuskiej, Pierrem Lavalem, zapewniał, że wizyta brytyjska w Berlinie będzie miała charakter wyłącznie rozpoznawczy. Przedmiotem rozmów będą kwestie zawarte w komunikacie londyńskim z 3 lutego 1935 roku, a Brytyjczycy złożą pełne sprawozdanie z przebiegu spotkania stronie francuskiej i włoskiej podczas konferencji w Stresie¹⁹.

Wizyta Simona i Edena w Berlinie, którą amerykański dziennikarz niemieckiego pochodzenia, Karl Henry von Wiegand, porównał do misji lorda Haldane'a z 1912 roku, zakończyła się niepowodzeniem²⁰. Podczas dwudniowych rozmów (25–26 marca) Hitler odmówił ponownie dyskusji i rokowań nad całym pakietem propozycji z 3 lutego 1935 roku. Negatywnie wypowiedział się na temat udziału Niemiec w pakcie wschodnim i pakcie dunajskim, w zamian zaproponował zawarcie przez Niemcy szeregu bilateralnych układów o nieagresji. Pozytywnie ustosunkował się jedynie do propozycji zawarcia paktu lotniczego, ale domagał się parytetu w lotnictwie wojskowym z Wielką Brytanią i Francją. Powtórzył także wobec Brytyjczyków propozycję ustalenia relacji pomiędzy flotą niemiecką a brytyjską na poziomie 35%. W tej ostatniej kwestii ustalono jedynie, że dalsze rozmowy będą prowadzone w Londynie w celu wymiany poglądów przed planowaną konferencją morską²¹.

¹⁷ Elmer Bendiner, *Czas aniołów. Tragikomiczna historia Ligi Narodów* (Warszawa: Czytelnik, 1981), 434.

¹⁸ Brzeziński, *Dyplomacja francuska*, 372; Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie*, 167.

¹⁹ Eden, *Pamiętniki*, t. I, 104. Inicjatorem spotkania w Stresie był B. Mussolini. Zob.: Parker, „Great Britain”, 295; Bendiner, *Czas aniołów*, 434; Stanisław Sierpowski, *Stosunki polsko-włoskie w latach 1918–1940* (Warszawa: PWN, 1975), 400.

²⁰ Dodd, *Dziennik ambasadora*, 193. Instrukcje dla Simona na rozmowy w Berlinie zostały zatwierdzone przez brytyjski gabinet 20 III 1935. Zob.: TNA, CAB 23/81, Cabinet 16 (35), Conclusion 1, 20 III 1935; TNA, CAB 23/81, Cabinet 16 (35), „Secretary's notes of a discussion on the forthcoming visit of the Secretary of State for Foreign Affairs to Berlin”, 20 III 1935.

²¹ TNA, CAB 23/81, Cabinet 18 (35), Conclusion 1, 27 III 1935. Zapis rozmów zob.: DBFP, ser. 2, t. XII, 651, 703–746, „Notes of Anglo-German Conversations held at the Chancellor's Palace, Berlin, on March 25 and 26, 1935”; DGFP, ser. C, t. III, 555, 1043–1080, memorandum P. Schmidta, AA 28 III 1925. Por. także: Eden, *Pamiętniki*, t. I, 107 i n.; Paul Schmidt, *Statysta*

Nieoczekiwanie w brytyjskiej prasie pojawiły się dość szczegółowe informacje na temat rozmów berlińskich i żądań kanclerza. Stosowne dementi opublikowały zarówno strona niemiecka, jak i brytyjska. Simon podczas wystąpienia w Izbie Gmin stwierdził jedynie dyplomatycznie, że wizyta „ujawniła znaczne różnice poglądów”²².

Niemniej stwierdzenie Hitlera, że Luftwaffe osiągnęło już równowagę z Royal Air Force, wypowiedziane wobec Simona i Edena, zrobiło na Brytyjczykach duże wrażenie. Rząd brytyjski uznał to za wiarygodne i 3 kwietnia 1935 roku poinformował o tym opinię publiczną²³. W Wielkiej Brytanii brakowało jednak zgodności co do oceny siły niemieckiego lotnictwa. Sceptycznie do enuncjacji Hitlera odniosło się brytyjskie Ministerstwo Lotnictwa. Lord Londonderry w memorandum z 10 kwietnia konkludował: „Ocena sytuacji nie uzasadnia nastrojów popłochu. Bez względu na to, jaką liczbą Niemcy określają swój stan posiadanych samolotów operacyjnych, mamy dzisiaj nad nimi znaczną przewagę”²⁴. Brytyjski Sztab Lotniczy był zdania, że „Niemcy nie będą gotowe do wojny przed 1942 i nie zamierzają jej wszczynać”²⁵.

Foreign Office przedstawiało bardziej pesymistyczne analizy rozwoju sytuacji i przesadnie oceniało wiosną 1935 roku siły Luftwaffe²⁶. Simon w liście do premiera Jamesa Ramsaya MacDonalda z 10 kwietnia postulował, aby problemem niemieckich sił lotniczych w trybie pilnym zajął się Komitet Obrony

na dyplomatycznej scenie (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965), 290 i n.; Dodd, *Dziennik ambasadora*, 197–198; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 99–100; Mieczysław Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii w rejonie Morza Bałtyckiego w latach 1935–1939* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1988), 39; Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 284; Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie*, 171–172; Maria Nowak-Kielbikowa, *Polska–Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937* (Warszawa: PWN, 1989), 437–439; Tytus Komarnicki, oprac., *Diariusz i teki Jana Szembeka: (1935–1945)*, t. I: *Wprowadzenie i dokumentacja do lat 1933–1934, diariusz Jana Szembeka za rok 1935* (London: Polish Research Centre, 1964) (dalej: DTJS, t. I), 252–253; Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 492.

²² Baumgart, *Londyn–Berlin*, 195; Ian Colvin, *Vansittart in Office: An Historical Survey of the Origins of the Second World War Based on the Papers of Sir Robert Vansittart, Permanent Under-Secretary of State for Foreign Affairs, 1930–38* (London: Victor Gollancz, 1965), 44–46; Eden, *Pamiętniki*, t. I, 121.

²³ Winston S. Churchill, *Druga wojna światowa*, t. I, ks. 1: *Nadciągająca burza* (Gdańsk: Phantom Press International, 1994), 132.

²⁴ Eden, *Pamiętniki*, t. I, 143 i n.

²⁵ Tamże, 146.

²⁶ DBFP, ser. 2, t. XII., 516, 586–590, „Memorandum on the present state of the German Air Force”, FO 28 III 1935., 672, 770–771, „Note on the present state of the German Air Force”, FO 30 III 1935.

Imperialnej²⁷. W efekcie 2 maja MacDonald ogłosił dalszą rozbudowę Royal Air Force, a 22 maja Stanley Baldwin przyznał, że Ministerstwo Lotnictwa pomyliło się w ocenie rozwoju niemieckiego lotnictwa²⁸.

A. Eden zapisał *ex-post* w swych pamiętnikach: „[Hitler – dop. K.M.S.] Prawdopodobnie kłamał, chcąc nas zastraszyć. Jeśli tak, to osiągnął skutek wręcz przeciwny, gdyż poparł argumentacje domagających się zwiększenia naszego lotnictwa (...) Hitler zapewniał później austriackiego ministra spraw zagranicznych, Guido Schmidta, że tylko jego twierdzenie o osiągnięciu równowagi lotniczej zmusiło W. Brytanię do zawarcia anglo-niemieckiego układu morskiego. Pod tym względem Hitler był w błędzie”²⁹.

Końcowe zdanie Edena poddał w wątpliwość Hines H. Hall III, zdaniem którego oświadczenie Hitlera odegrało znaczną rolę w podjęciu decyzji „nie cofania się” w rozmowach morskich z Niemcami. Kontakt w ramach bilateralnych negocjacji umożliwiał zdaniem tego historyka przejście od spraw morskich do spraw lotniczych³⁰. W kwestii lotnictwa Brytyjczycy zamierzali bowiem prowadzić podwójny kurs, który przewidywał dozbrojenie własne i ograniczenie zbrojeń niemieckich w ramach paktu lotniczego³¹.

Pod koniec marca większość członków brytyjskiego gabinetu z Simonem na czele była zdania, że umowa morska z Niemcami jest niezbędna³². Innego zdania był Eden, który oceniając efekty wizyty w Berlinie w memorandum z 27 marca, wyraził opinię, że „nie istnieje w rzeczywistości żadna baza ogólnego porozumienia [z Niemcami – dop. K.M.S.] (...) W tych warunkach należy rozważyć, czy nie pozostaje przed nami otwarta tylko jedna droga: potwierdzenie wspólnie z innymi mocarstwami należącymi do Ligi naszej wiary w tę instytucję i naszej woli stosowania i ochrony zasad paktu [Ligi Narodów – dop. K.M.S.]”³³. Lord Tajnej Pieczęci wyraził swoje poglądy tuż przed wizytami w Moskwie, Warsza-

²⁷ Eden, *Pamiętniki*, t. I, 144–145.

²⁸ Churchill, *Druga wojna*, t. I, ks. 1, 133, 135; Eden, *Pamiętniki*, t. I, 147.

²⁹ Eden, *Pamiętniki*, t. I, 146–147.

³⁰ Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 495.

³¹ Bloch, „Great Britain, German Rearmament”, 136.

³² Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 100. Ambasador E. hr. Raczyński w raporcie z 31 marca 1935 roku napisał, że szef FO udawał się do Berlina „pełen osobistej nadziei na wytargowanie czegoś od Niemców w zakresie kontyngentów wojskowych. Osiągnięcie na tym terenie jakiegoś rezultatu byłoby stanowiło dla sir Johna wielki sukces, umożliwiający mu sięgnięcie po premierostwo”. Ambasador był także zdania, że „Sir John swych wysiłków nie zaniecha i będzie w dalszym ciągu próbował dojść do porozumienia z Niemcami”. DTJS, t. I, 253.

³³ Memorandum Edena zyskało aprobatę Vansittarta. Eden, *Pamiętniki*, t. I, 114.

wie i Pradze³⁴. Jednakże podróż dyplomatyczna Edena po Europie Wschodniej nie przyczyniła się do uratowania idei paktu wschodniego, którego – co paradoksalne – na przełomie marca i kwietnia 1935 roku Brytyjczycy stali się głównymi rzecznikami³⁵.

W kolejnym memorandum z 8 kwietnia Eden podtrzymał swój wcześniej sformułowany pogląd i proponował, aby wykorzystać spotkanie w Stresie dla podkreślenia przywiązania Wielkiej Brytanii do paktu Ligi Narodów i determinacji wykonania zobowiązań lokarneńskich³⁶. Jednak sugestie Edena w sprawie stworzenia stanowczego frontu wobec Niemiec nie znalazły szerszego poparcia wśród członków brytyjskiego gabinetu, który 8 kwietnia dyskutował o założeniach polityki brytyjskiej w związku z zaplanowaną konferencją w Stresie. Ustalono wówczas, że należy dążyć do zabezpieczenia pokoju w systemie zbiorowego bezpieczeństwa w ramach Ligi Narodów, ale w dalszym ciągu nie przywydywano możliwości podjęcia przez Wielką Brytanię nowych zobowiązań w dziedzinie gwarancji bezpieczeństwa europejskiego. System zbiorowego bezpieczeństwa miał zapobiec izolacji Niemiec, które powinny być równoprawną stroną w tym systemie. Tym samym Brytyjczycy nadal unikali działań prowadzących w ich odczuciu do podziału Europy na dwa przeciwstawne obozy. Najważniejsza z punktu widzenia dalszych rozważań wydaje się decyzja gabinetu, w której stwierdzono, że w przypadku gdy Francja i Włochy będą nalegać, ażeby zaprzestać rozmów z Niemcami, „nie powinniśmy się na to zgodzić”³⁷.

Ustalenie wspólnej polityki Wielkiej Brytanii, Francji i Włoch wobec Niemiec na konferencji w Stresie (11–14 kwietnia 1935 roku) napotkało wiele trudności³⁸. Brak było zgodności „w łonie samej delegacji angielskiej, w której ścierały się dwie metody polityki i dwie opinie co do stanowiska, jakie wobec Niemiec

³⁴ Szerzej zob.: Eden, *Pamiętniki*, t. I, 115 i n.; Marek Baumgart, „Wokół podróży A. Edena do Moskwy w 1935 roku”, *Szczecińskie Studia Historyczne* 1 (1987): 93–108; Maria Nowak-Kiełbikowa, „Anthony Eden w Warszawie (2–3 kwietnia 1935 r.)”, *Dzieje Najnowsze* 16 (1984), 1: 81–98.

³⁵ Marek Baumgart, „Wielka Brytania i Polska wobec Paktu Wschodniego (styczeń–kwiecień 1935): zmierzch pewnej idei”, *Szczecińskie Studia Historyczne* 7 (1992): 129–146; Nowak-Kiełbikowa, *Polska–Wielka Brytania*, 428 i n.

³⁶ Eden, *Pamiętniki*, t. I, 138–141.

³⁷ DBFP, ser. 2, t. XII., 696, 820–834, „Memorandum on Questions for discussion at the Stresa Conference”, FO 5 IV 1935; TNA, CAB 24/254, C.P. 79 (35), memorandum sir J. Simona, „Stresa”, 5 IV 1935; TNA, CAB 23/81, Cabinet 20 & 21 (35), Conclusion 1, 8 IV 1935; Parker, „Great Britain”, 295; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 100.

³⁸ Zapis rozmów zob.: DBFP, ser. 2, t. XII., 722, 862–914, „Notes on the Anglo-French-Italian Conversations held at the Palazzo Borromeo, Isola Bella, Stresa, from April 11 to 14, 1935”.

zając należy³⁹. Simon nalegał za kulisami na przyjęcie postulatów Berlina⁴⁰, podczas gdy premier MacDonald poparł antyniemieckie stanowisko Francuzów i Włochów⁴¹. W opublikowanej na zakończenie obrad rezolucji potępiono bezprawne zbrojenia niemieckie oraz unilateralne przekreślenie przez Niemcy V części traktatu wersalskiego⁴².

17 kwietnia 1935 roku analogiczną rezolucję przyjęła Rada Ligi Narodów⁴³. Ambasador francuski w Berlinie, Andre François-Poncet, w swych wspomnieniach zanotował: „Kwiecień 1935 r. wraz z obradami w Stresie i Genewie, jest punktem kulminacyjnym solidarności europejskiej wymierzonej w agresywne zakusy Trzeciej Rzeszy. Niemcy zostały tam napiętnowane, potępione, izolowane. Ich opinia publiczna jest zaskoczona. Prasa reaguje protestami i złorzeczeniami, które zdradzają rozczarowanie i wściekłość. Według mojej oceny nigdy dotąd hitlerowscy przywódcy, dyplomaci i związani z reżimem dziennikarze nie byli tak zbici z tropu i tak przygnębieni⁴⁴”.

Jednakże tzw. front Stresy „nie przyniósł nic poza wzrostem fałszywych nadziei⁴⁵. MacDonald i Simon już na początku konferencji dali do zrozumienia, że możliwość zastosowania sankcji w przypadku łamania traktatów nie wchodzi w rachubę⁴⁶. Stąd też dokument końcowy ze Stresy nie określał instrumentów, które zapobiegłyby w przyszłości naruszeniom zobowiązań międzynarodowych. Co więcej 17 kwietnia S. Baldwin zaznaczył otwarcie w Izbie Gmin, że Wielka Brytania wzięła udział w konferencji w Stresie, aby przede wszystkim rozważyć dotychczasowe deklaracje polityczne w zmienionych warunkach, a nie w celu przyjmowania nowych zobowiązań. „Nadal trzymamy drzwi do Niemiec otwarte, aby połączyć się z nimi jako aktywnym partnerem w systemie bezpieczeństwa zbiorowego w Europie⁴⁷”.

³⁹ Alfred Wysocki, *Tajemnice dyplomatycznego sejfu* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1974), 322.

⁴⁰ Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 100; Parker, „Great Britain”, 295.

⁴¹ Wysocki, *Tajemnice*, 318; Baumgart, *Londyn–Berlin*, 197. Zob. także: TNA, CAB 23/81, Cabinet 24 (35), Conclusion 1, 17 IV 1935.

⁴² Sierpowski, *Źródła*, t. III, 307, 37. Zob. także: Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 100; Nowak-Kiełbikowa, *Polska–Wielka Brytania*, 447; Baumgart, *Londyn–Berlin*, 197; Brzeziński, *Dyplomacja francuska*, 373–374.

⁴³ League of Nations, *Official Journal* 16 (1935): 550–555, 556–564, 569–571; Sierpowski, *Źródła*, t. III, 308, 39.

⁴⁴ François-Poncet, *Byłem ambasadorem*, 151. Por.: Schmidt, *Statysta*, 301.

⁴⁵ Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 494.

⁴⁶ Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie*, 175.

⁴⁷ Baumgart, *Londyn–Berlin*, 197–198. Por. oświadczenie Simona z 9 IV 1935 r. w Izbie Gmin: Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 48.

W tym też czasie – jak zapisał Eden w swym dzienniku – Simon zastanawiał się, „czy nie należałoby oświadczyć jasno w Izbie Gmin, że nasza postawa wobec gwałcenia traktatu podyktowanego [traktat wersalski – dop. K.M.S.] będzie inna niż w przypadku naruszenia traktatu wynegocjowanego [pakt reński – dop. K.M.S.]”⁴⁸.

Front Stresy okazać się miał krótkim „intermezzo” w poszukiwaniu przez dyplomację brytyjską porozumienia z Niemcami. Co najmniej od końca lutego 1935 roku Foreign Office znajdowało się pod presją ze strony Admiralicji, która nalegała, żeby nawiązać bezpośredni kontakt z III Rzeszą. Pierwszy lord Admiralicji Bolton Eyres-Monsell w rozmowie z Edenem argumentował, że ułatwiłoby to Wielkiej Brytanii przygotowania do kolejnej konferencji londyńskiej, a w razie niepowodzenia konferencji realniejsze byłoby zabezpieczenie interesów Londynu na Dalekim Wschodzie. Eyres-Monsell podkreślał również, że znając plany i intencje Niemiec, możliwe byłoby precyzyjniejsze określenie sytuacji Royal Navy na wodach europejskich. Był także zdania, że Niemcy łatwiej niż inne państwa zgodzą się na ewentualne ograniczenia, gdyż nie były potęgą morską⁴⁹.

1 marca 1935 roku szef Departamentu Amerykańskiego Foreign Office Robert Craigie poinformował ambasadora Stanów Zjednoczonych w Londynie o tym, że brytyjski rząd planuje rozpoczęcie rozmów na temat zbrojeń morskich z Niemcami⁵⁰. Craigie w memorandum z 7 marca poparł koncepcję rozmów z Niemcami i uważał, że proponowany przez nich poziom 35% mógł być przedmiotem negocjacji i ulec obniżeniu. W jego ocenie Niemcy były zainteresowane przede wszystkim kontrolą Morza Bałtyckiego. Memorandum Craigiego zyskało aprobatę Vansittarta i Simona⁵¹.

Hitler przyjął brytyjską ofertę rozmów w sprawach zbrojeń morskich, przedstawioną mu podczas drugiego dnia wizyty Simona i Edena w Berlinie (26 marca 1935 roku). Na początku kwietnia, gdy Foreign Office było zaabsorbowane przygotowaniem do konferencji w Stresie, Craigie przygotowywał się do rozmów z Niemcami. Sugestie brytyjskich ambasadorów w Paryżu (sir George’a Clerka) i Rzymie (sir Erica Drummonda), żeby odroczyć rozmowy z Niemcami do czasu zakończenia konferencji w Stresie, spotkały się z negatywnymi komentarzami

⁴⁸ Eden, *Pamiętniki*, t. I, 147.

⁴⁹ Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 489–490; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 99.

⁵⁰ Watt, „The Anglo-German Naval Agreement”, 166.

⁵¹ Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 490–491; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 99.

Craigiego i Eyres-Monsella. Obaj uważali, że stanowisko Włoch i Francji mogło zostać w tym przypadku zignorowane. „Było jasne, że możliwość bilateralnej transakcji z Niemcami w kwestii zbrojeń stała się bardziej faworyzowaną opcją brytyjskich decydentów, niż organizowanie antyniemieckiego frontu dyplomatycznego”⁵².

W tym czasie kontakty brytyjsko-niemieckie weszły w nową fazę. 12 kwietnia 1935 roku, gdy trwały obrady konferencji w Stresie, Niemcy przedstawili stronie brytyjskiej aktualne plany budowy okrętów wojennych na rok 1935. Nota bene zataili wówczas fakt budowy 12 okrętów podwodnych⁵³.

18 kwietnia ambasador Phipps otrzymał z Londynu instrukcje zalecające sprawdzenie, czy rozpoczęcie brytyjsko-niemieckich rozmów w sprawach morskich byłoby możliwe w dniu 1 maja⁵⁴. 25 kwietnia strona niemiecka przyznała, że w trakcie budowy znajduje się 12 okrętów podwodnych. Brytyjczycy pomimo złożenia protestu w tej sprawie nadal nalegali na rozpoczęcie rozmów, ale Hitler zwlekał z podjęciem decyzji⁵⁵. Ostatecznie 26 kwietnia Phipps przekazał do centrali informację, że kanclerz zaproponował odroczenie proponowanych brytyjsko-niemieckich rozmów do czasu wygłoszenia jego przemówienia poświęconego polityce zagranicznej, a zaplanowanego na drugi tydzień maja⁵⁶.

Tymczasem 2 maja 1935 roku, wobec braku postępów w rozmowach na temat zawarcia paktu wschodniego, Francja i Związek Sowiecki podpisały w Paryżu pakt o wzajemnej pomocy. Umowa miała znaczenie bardziej politycznie, nie została bowiem uzupełniona konwencją wojskową⁵⁷.

⁵² Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 494–495.

⁵³ DBFP, ser. 2, t. XII, 716, 858, telegram sir E. Phippsa do sir J. Simona, 97, Berlin 12 IV 1935; DGFP, ser. C, t. IV (Washington: United States Government Printing Office, 1959), 25, 45–46, memorandum L. Bürknera, Berlin 12 IV 1935.

⁵⁴ DBFP, ser. 2, t. XIII (London: Her Majesty's Stationery Office, 1973), 121, 190–191, telegram sir J. Simona do sir E. Phippsa, 89, FO 18 IV 1935.

⁵⁵ DBFP, ser. 2, t. XIII, 129, 198, telegram sir E. Phippsa do sir J. Simona, 165, Berlin 25 IV 1935; DGFP, ser. C, t. IV, 52, 89–90, memorandum L. Bürknera, Berlin 26 IV 1935.

⁵⁶ DBFP, ser. 2, t. XIII, 144, 212, telegram sir E. Phippsa do sir J. Simona, 110, Berlin 26 IV 1935; DGFP, ser. C, t. IV, 50, 86, notatka B. von Bülowa, AA 26 IV 1935; TNA, CAB 23/81, Cabinet 25 (35), Conclusion 3, 1 V 1935.

⁵⁷ Andrzej M. Brzeziński, „Sprawa porozumienia z Niemcami w dyplomacji Pierre'a Laval'a 1934–1935”, w: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. III: *W dobie Monachium*, red. Stanisław Sierpowski (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992), 74; Jarosław Jurkiewicz, *Pakt wschodni. Z historii stosunków międzynarodowych w latach 1934–1935* (Warszawa: Wydawnictwo MON, 1963), 123; Nowak-Kiełbikowa, *Polska–Wielka Brytania*, 451 i n.; B.J.C. McKercher uważa, że zawarcie paktu francusko-sowieckiego negatywnie wpłynęło na relacje na linii Londyn – Paryż. Brian J. C. McKercher, „The Foreign Office, 1930–1939: Strategy, Permanent Interests and National Security”, *Contemporary British History* 18 (2004), 3: 101.

Zdaniem części historyków układ francusko-sowiecki nie był bez znaczenia dla zawarcia przyszłej brytyjsko-niemieckiej umowy morskiej⁵⁸. Inni badacze natomiast pomniejszają ten wpływ, przedkładając nad ten fakt informacje przesłane 3 i 17 maja 1935 roku z Tokio przez ambasadora brytyjskiego Roberta Clive'a. Rząd japoński poinformował bowiem, że nie będzie uczestniczył w kolejnej konferencji poświęconej ograniczeniu zbrojeń morskich do czasu, gdy państwa europejskie nie ustalą limitów zbrojeniowych pomiędzy sobą⁵⁹.

Już 4 maja wiceadmirał Charles Little ponaglał Departament Amerykański Foreign Office, aby uczynił wszystko, by doprowadzić do skutku brytyjsko-niemieckie rozmowy, które mogłyby przynieść porozumienie i przyspieszyć przyjazd delegacji niemieckiej do Londynu. Admiralicja była zainteresowana ograniczeniem zbrojeń morskich Niemiec i godziła się na żądanie Hitlera w sprawie rozbudowy floty niemieckiej do poziomu 35% tonażu floty brytyjskiej. Foreign Office było natomiast początkowo przeciwne akceptacji tak wygórowanego żądania⁶⁰. Raporty ambasady niemieckiej w Londynie przesyłane do Berlina wskazują jednoznacznie, że strona niemiecka była dobrze poinformowana na temat rozbieżności stanowisk Admiralicji i Foreign Office⁶¹.

Zapowiadana mowa, którą Hitler wygłosił ostatecznie 21 maja 1935 roku, wychodziła naprzeciw sugestiom, aby Niemcy „nie zatraskiwali drzwi”. Przemówienie kanclerza zawierało – jak napisał Alan Bullock – „większość tych chwytów propagandowych, którymi Hitler usypiał podejrzania i budził nadzieje w naiwnych (...) pokojowe zapewnienia, apel do zdrowego rozsądku, sprawiedliwości i sumienia”⁶². Hitler w przemówieniu po raz pierwszy publicznie nadmienił o możliwości porozumienia z Wielką Brytanią w sprawie floty. Podkreślił swą zgodę na ograniczenie łącznej wyporności niemieckiej marynarki wojennej

⁵⁸ Bloch, „Great Britain, German Rearmament”, 137; Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii*, 40.

⁵⁹ DBFP, ser. 2, t. XIII, 160, 226, telegram sir R. Clive'a do sir J. Simona, 130, Tokio 3 V 1935; 209, 262–263, telegram sir R. Clive'a do sir J. Simona, 142, Tokio 17 V 1935; Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 496–497; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 101. Zob. także: TNA, CAB 23/81, Cabinet 12 (35), Conclusion 3, 27 II 1935.

⁶⁰ DBFP, ser. 2, t. XIII, 169, 231–233, list wiceadm. Ch. Little do R. Craigiego, Admiralicja 4 V 1935; Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 497. Genezę układu morskiego z perspektywy Admiralicji szczegółowo przedstawiają: Scammell, „The Royal Navy”, 92–118; Maiolo, „The Admiralty and the Anglo-German Naval Agreement”, 87–126.

⁶¹ Szerzej zob.: DGFP, ser. C, t. IV, 46, 79–82, telegram O. von Bismarcka do AA, 107, Londyn 25 IV 1935; 60, 100–102, E. Wassner do AA, Londyn 1 V 1935; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 101; Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 285; Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 49.

⁶² Alan Bullock, *Hitler. Studium tyranii*, t. I (Warszawa: Czytelnik, 1970), 101–102.

do poziomu 35% tonażu Royal Navy. Kanclerz odrzucił natomiast po raz kolejny możliwość udziału Niemiec w wielostronnych paktach o wzajemnej pomocy i skłonny był jedynie dyskutować o projekcie paktu lotniczego⁶³.

Przemówienie Hitlera spotkało się z przychylnym przyjęciem brytyjskiej opinii publicznej. W „The Times” z 23 maja 1935 roku komentowano: „Jak widać, przemówienie jest umiarkowane, szczerze i obszerne. Kto czyta je bez uprzedzeń, nie może powątpiewać, że zakreślona przez pana Hitlera polityka mogłaby w pełni stanowić podstawę do całkowitego porozumienia z Niemcami, a nie z upokorzonym narodem, któremu przed szesnastu laty narzucono pokój. (...) Należy mieć nadzieję, że przemówienie zostanie wszędzie przyjęte jako szczerze i dobrze wyważone oświadczenie”⁶⁴.

Nazajutrz po przemówieniu Hitlera Stanley Baldwin podczas wystąpienia w Izbie Gmin stwierdził, że mowa kanclerza ma istotne znaczenie i godna jest gruntownego przestudiowania⁶⁵. 23 maja przekazano Phippsowi z centrali instrukcje, żeby zorientował się, jaki byłby najwcześniejszy dogodny dla niemieckich negocjatorów termin przybycia na rozmowy do Londynu⁶⁶. 26 maja Phipps poinformował Foreign Office, że strona niemiecka proponuje rozpoczęcie rozmów 4 czerwca. Brytyjczycy zaakceptowali ten termin, o czym poinformowali Berlin następnego dnia⁶⁷.

Na czele delegacji niemieckiej, która 2 czerwca przybyła nad Tamizę, stał Joachim von Ribbentrop⁶⁸. Podczas negocjacji towarzyszyli mu kontradmirał

⁶³ Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 49–50; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 101–102; Dodd, *Dziennik ambasadora*, 212; Brzeziński, „Sprawa porozumienia”, 75.

⁶⁴ Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 50–51; Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 284.

⁶⁵ Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 51.

⁶⁶ TNA, CAB 23/81, Cabinet 30 (35), Conclusion 1, 22 V 1935; DBFP, ser. 2, t. XIII, 228, 278, telegram sir J. Simona do sir E. Phippsa, 111, FO 23 V 1935.

⁶⁷ DBFP, ser. 2, t. XIII, 248, 294–295, telegram sir E. Phippsa do sir J. Simona, 211, Berlin 26 V 1935, 251, 295, telegram sir J. Simona do sir E. Phippsa, 115, FO 27 V 1935; Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii*, 39–40; Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 51–52.

⁶⁸ Na temat roli Ribbentropa w procesie kształtowania stosunków brytyjsko-niemieckich i niemieckiej polityki zagranicznej w tym okresie zob.: Geoffrey T. Waddington, „Hitler, Ribbentrop, die NSDAP und der Niedergang des Britischen Empire 1935–1938”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 40 (1992), 2: 273–306; Geoffrey T. Waddington, „An idyllic unruffled atmosphere of complete Anglo-German misunderstanding»: Aspects of the Operations of the Dienststelle Ribbentrop in Great Britain, 1934–1938”, *History* 82 (1997), 265: 44–72; Geoffrey T. Waddington, „The Career and Political Views of Joachim von Ribbentrop 1932–1938 with Special Reference to Anglo-German Relations” (PhD diss., University of Leeds, 1987). Zob. także: Stanisław Zerko, „«Brytyjskie przymierze» Adolfa Hitlera”, w: *Rola Niemiec w procesach rozwojowych Europy XIX i XX wieku*, red. Antoni Czubiński (Poznań: Wielkopolska Agencja Wydawnicza, 1995),

Karl Georg Schuster, kapitan Heinz Kiderlen, attaché morski kapitan E. Wassner, radca legacyjny Erich Kordt oraz tłumacz Paul Schmidt⁶⁹. Rozmowy rozpoczęto zgodnie z ustaleniami 4 czerwca w Foreign Office. Stronę brytyjską reprezentowali w pierwszej kolejności: sir J. Simon, R. Craigie, wiceadmirał Ch. Little i kapitan Victor Hilary H. Danckwerts. Już podczas pierwszego spotkania J. von Ribbentrop postawił sprawę ultymatywnie i oświadczył, że delegacja niemiecka nie będzie uczestniczyć w dalszych rozmowach, jeśli strona brytyjska nie uzna limitu 35% jako „ustalonego” i ostatecznego. J. Simon w odpowiedzi stwierdził, że „nie stawia się podobnych warunków na wstępie negocjacji” i opuścił posiedzenie⁷⁰.

Żądanie Ribbentropa zburzyło podstawowe założenie negocjacyjne Brytyjczyków, którzy chcieli nadać początkowo rozmowom wyraźnie „techniczny” charakter i formę wymiany poglądów na temat charakteru zbrojeń morskich. Strona brytyjska pierwotnie zakładała, że w wypadku ponownego wysunięcia przez stronę niemiecką żądania 35%, nie udzieli od razu odpowiedzi definitywnie odmownej, lecz będzie przewlekać rokowania⁷¹. Informacja przekazana przez Ribbentropa, że oczekuje odpowiedzi do końca tygodnia (rozmowy rozpoczęto we wtorek), zmusiła brytyjskich ministrów do wcześniejszego podjęcia decyzji w tej kluczowej sprawie. Opór Brytyjczyków w istocie był słaby i wyraźnie markowany. Negocjacji ze stroną niemiecką bowiem nie przerwano, lecz jedynie zawieszono, przy czym kontynuowano konsultacje na niższych szczeblach.

5 czerwca 1935 roku Simon poinformował na forum gabinetu pozostałych ministrów o dotychczasowym przebiegu rozmów z delegacją niemiecką. W toku dyskusji ministrowie uznali, że niemiecka propozycja była mimo wszystko korzystna z brytyjskiego punktu widzenia w porównaniu z sytuacją, w której rozwój floty niemieckiej ograniczałyby tylko możliwości ekonomiczne III Rzeszy. Odrzucenie oferty 35% groziło natomiast tym, że Hitler w przyszłości postawi

291–318; Stanisław Żerko, *Wymarzone przymierze Hitlera. Wielka Brytania w narodowosocjalistycznych koncepcjach i polityce III Rzeszy do 1939 r.* (Poznań: Instytut Zachodni, 1995).

⁶⁹ Bloch, „Great Britain, German Rearmament”, 65.

⁷⁰ Zapis rozmów strony brytyjskiej: DBFP, ser. 2, t. XIII, 289, 338–346, 290, 346–350, 304, 359–364, 311, 375–380, 318, 386–392, 337, 413–418, 348, 426–432. Zapis rozmów strony niemieckiej: DGFP, ser. C, t. IV, 131, 253–262, 132, 262–266, 135, 269–271, 136, 271, 137, 272–273, 141, 277–281, 154, 311–316, 156, 319–326, 165, 339–347. Zob. także: Schmidt, *Statysta*, 307–310. Por. Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 103, 105; Bloch, „Great Britain, German Rearmament”, 140–142; Michael Bloch, *Ribbentrop* (Warszawa: Wydawnictwo EM, 1995), 67–69; Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 53–54; Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 286–287.

⁷¹ Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 102.

wyższe żądania. Akceptacja niemieckiej oferty oznaczała bezpośrednią zgodę rządu brytyjskiego na rewizję traktatu wersalskiego. Dlatego podjęto decyzję o potrzebie skomunikowania się w tej sprawie z rządami Francji i Włoch. Podkreślono jednak, że w sprawach morskich główny głos należał do Wielkiej Brytanii. Zdecydowano również, że dalsze instrukcje dla delegacji brytyjskiej w negocjacjach z delegacją niemiecką będą opracowywane i zatwierdzone przez komitet ministerialny w składzie: premier, lord przewodniczący tajnej rady, kanclerz skarbu, sekretarz stanu ds. zagranicznych, sekretarz stanu ds. dominiów i pierwszy lord Admiralicji⁷².

Za porozumieniem na warunkach niemieckich optowała zdecydowanie Admiralicja brytyjska⁷³. 5 czerwca Sztab Morski opracował memorandum zawierające strategiczną analizę sytuacji Imperium Brytyjskiego i zalecające akceptację niemieckiej oferty, ponieważ *summa summarum* oceniano ją jako korzystną dla Wielkiej Brytanii i wskazywano, że żądania Berlina mogły wzrosnąć⁷⁴. Tego samego dnia delegacja brytyjska po naradzie również opowiedziała się za przyjęciem niemieckich warunków⁷⁵. Po południu, po lunchu wydanym przez premiera MacDonalda dla obu delegacji, w wąskim gronie najważniejszych brytyjskich ministrów podjęto decyzję o kontynuowaniu rozmów z Niemcami, co równało się akceptacji warunku postawionego przez Ribbentropa. Brytyjscy ministrowie mieli na względzie stanowisko opinii publicznej i nadchodzące wybory do parlamentu. Wychodzono również z założenia, że stosunek Niemiec do układu morskiego w przyszłości będzie miernikiem intencji Hitlera wobec Wielkiej Brytanii⁷⁶.

Nazajutrz, 6 czerwca Simon poinformował delegację niemiecką o tym, że rząd brytyjski godzi się na przyjęcie oferty 35% jako podstawy do dalszej dyskusji, przy założeniu, że obowiązywała będzie ona nie tylko w odniesieniu do tonażu globalnego, ale i do poszczególnych kategorii okrętów wojennych. Szef

⁷² TNA, CAB 23/81, Cabinet 32 (35), Conclusion 2, 5 VI 1935.

⁷³ Wg relacji ówczesnego posła Wielkiej Brytanii w Wiedniu, Walforda Selby'ego, Admiralicja popierała porozumienie z Niemcami w kwestii floty kierując się zasadą: „a bird in the hand is worth two in the bush”. Walford Selby, *Diplomatic Twilight 1930–1940* (London: John Murray, 1953), 49.

⁷⁴ DBFP, ser. 2, t. XIII, aneks do nr. 305, 368–371, „Naval Staff Memorandum on the German Proposal for a 35 per cent Naval Ratio”; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 104.

⁷⁵ DBFP, ser. 2, t. XIII, 305, 367–367, „Anglo-German Naval Discussions: Report by the British Representatives”, 5 VI 1935.

⁷⁶ Watt, „The Anglo-German Naval Agreement”, 168; Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 499; Keith Middlemas, John Barnes, *Baldwin. A Biography* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1969), 826–828.

dplomacji brytyjskiej podkreślił przy tym, że oferta Hitlera miała historyczne znaczenie, gdyż Niemcy będące suwerennym państwem z własnej woli proponowały „permanentny” układ, który zakładał utrzymanie 65% przewagi floty brytyjskiej nad flotą niemiecką. Simon zapowiedział również poinformowanie o przebiegu brytyjsko-niemieckich negocjacji pozostałe mocarstwa morskie – sygnatariuszy układu waszyngtońskiego z 1922 roku. Ribbentrop w odpowiedzi wyraził nadzieję, że będzie miało to charakter wyłącznie kurtuazyjny i nie umożliwi innym mocarstwom przedstawienia zastrzeżeń, które mogłyby zablokować brytyjsko-niemieckie porozumienie⁷⁷.

7 czerwca dyplomacja brytyjska przekazała ambasadorom Stanów Zjednoczonych, Japonii, Francji i Włoch w Londynie informacje na temat rozmów brytyjsko-niemieckich i ujawniła zamiar zawarcia układu morskiego. Rząd brytyjski chciał poznać opinie wskazanych państw przed udzieleniem delegatom niemieckim formalnej odpowiedzi w tej sprawie. Zapowiedź sfinalizowania brytyjsko-niemieckiego układu pozytywnie przyjęto w Waszyngtonie i Tokio, z pewnymi zastrzeżeniami w Rzymie, natomiast zdecydowanie negatywnie w Paryżu. Nie miało to jednak wpływu na dalszy bieg wydarzeń⁷⁸.

15 czerwca podczas szóstego posiedzenia obrad delegacje brytyjska i niemiecka przedstawiły własne projekty porozumienia. Trzy dni później, 18 czerwca 1935 roku umowa została zawarta w formie wymiany not pomiędzy nowym (od 7 czerwca) szefem Foreign Office sir Samuelem Hoarem i przewodniczącym delegacji niemieckiej, J. von Ribbentropem⁷⁹.

Zgodnie z porozumieniem:

- flota niemiecka nigdy nie mogła odtąd przekroczyć 35% ogólnego tonażu połączonych sił flot członków Brytyjskiej Wspólnoty Narodów⁸⁰,

⁷⁷ TNA, CAB 24/255, C.P. 119 (35), memorandum sir J. Simona „Anglo-German Naval Discussions”, 7 VI 1935; DGFP, ser. C, t. IV, 141, 277–281, „Record of the Anglo-German Discussion held in the Board Room of the Admiralty from 5 p.m. to 6 p.m. on June 6, 1935.

⁷⁸ DBFP, ser. 2, t. XIII, 315, 384, telegram sir J. Simona do sir R. Lindsaya, 155, FO 7 VI 1935; DBFP, ser. 2, t. XIII, 319, 392–393, list R. Craigiego do sir G. Clerka, FO 7 VI 1935; DBFP, ser. 2, 325, 397–398, notatka R. Craigiego, FO 12 VI 1935; DBFP, ser. 2, t. XIII, 328, 401, telegram sir S. Hoare’a do sir R. Clive’a, 105, FO 13 VI 1935; DBFP, ser. 2, t. XIII, 340, 420–421, telegram sir S. Hoare’a do sir E. Drummonda, 328, FO 17 VI 1935; DBFP, ser. 2, t. XIII, 345, 423–425, telegram sir G. Clerka do sir S. Hoare’a, 126, Paryż 18 VI 1935. Zob. także: Parker, „Great Britain”, 303–304; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 103–104; Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 53.

⁷⁹ Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 105.

⁸⁰ W układzie morskim z Niemcami, strona brytyjska, wzorem traktatu waszyngtońskiego z 1922 r. i traktatu londyńskiego z 1930 r., przeforsowała przyjęcie formuły, wg której traktowano siły morskie Brytyjskiej Wspólnoty Narodów jako całość. Spotkało się to z negatywną reakcją

- powyższe ustalenie miało obowiązywać niezależnie od stanu zbrojeń morskich innych państw, o ile nie naruszyłyby one w sposób znaczny równowagi sił, wówczas rząd niemiecki mógł zwrócić się do rządu brytyjskiego o przeanalizowanie sytuacji,
- proporcja 35% miała obowiązywać także w poszczególnych kategoriach okrętów wojennych z wyjątkiem okrętów podwodnych. W tej kategorii Niemcy mogli osiągnąć parytet (póki co strona niemiecka zobowiązała się nie przekraczać 45%), ale kosztem zmniejszenia proporcji w innych kategoriach okrętów⁸¹.

19 czerwca 1935 roku Hoare poinformował oficjalnie członków gabinetu brytyjskiego o zawartym porozumieniu. Dowodził, powołując się na opinię pierwszego lorda Admiralicji, iż układ był korzystny dla Wielkiej Brytanii, gdyż uzyskała ona możliwość kontroli procesu rozbudowy niemieckiej floty. Zdaniem szefa brytyjskiej dyplomacji najbardziej prawdopodobną alternatywą dla porozumienia byłaby brytyjsko-niemiecka rywalizacja w zakresie zbrojeń morskich. Należało zatem wykorzystać sprzyjający moment i sfinalizować bezzwłocznie prowadzone z delegacją niemiecką negocjacje. Hoare ubolewał, że zarówno francuska prasa, jak i francuskie koła rządowe bardzo krytycznie oceniały brytyjsko-niemieckie porozumienie. Zaproponował w związku z tym wysłanie do Paryża A. Edena, by wyjaśnił Lavalowi kulisy zawarcia układu. Pierwszy lord Admiralicji, analizując układ z militarnego punktu widzenia, dowodził, że warunki zaproponowane przez Niemcy były korzystne w ocenie brytyjskiego Sztabu Morskiego. Istniała nawet obawa, że delegacja niemiecka podwyższyła żądania pod presją niemieckich kół wojskowych w przypadku zwłoki ze strony brytyjskiej z akceptacją oferty 35%. Eyress-Monsell przekonywał ministrów, że układ był tak samo korzystny zarówno dla Francuzów, jak i Brytyjczyków. Przyznanie Niemcom prawa do budowy flotylii okrętów podwodnych równej brytyjskiej flocie podwodnej tłumaczył natomiast postanowieniami traktatu londyńskiego z 1930 roku. Przyjęto w nim bowiem zasadę parytetu pomiędzy sygnatariuszami

Wolnego Państwa Irlandzkiego, gdyż w ocenie Dublina osłabiała konstytucyjną pozycję dominów brytyjskich (DBFP, ser. 2, t. XIII, Appendix III, 939–945, „Memorandum and Correspondence on the Problem of Dominion Naval Quotas”, Dominions Office, 26 XI 1935).

⁸¹ Command Paper 4930, Germany No. 2 (1935), *Exchange of Notes between His Majesty in respect to the United Kingdom and the German Government regarding the Limitation of Naval Armaments. London, 18 June 1935*. London, 1935; DBFP, ser. 2, t. XIII, aneks do nr. 348, 430–432, nota sir S. Hoare’a do J. von Ribbentropa, FO 18 VI 1935 i nota J. von Ribbentropa do sir S. Hoare’a, Londyn 18 VI 1935.

w tej kategorii okrętów wojennych. W konkluzji posiedzenia gabinetu brytyjskiego z 19 czerwca zgodzono się z twierdzeniem szefa dyplomacji brytyjskiej, iż brytyjsko-niemiecki układ morski był korzystny dla Wielkiej Brytanii⁸².

Próbując znaleźć odpowiedź na zasadnicze pytanie – jakie motywy skłoniły rząd angielski do podpisania umowy morskiej z Niemcami – należy podkreślić, że żadne z ministerstw brytyjskich nie oponowało przeciw zawarciu układu⁸³.

Silną presję w sprawie zawarcia porozumienia wywierała Admiralicja. Pierwszy lord Admiralicji Eyres Bolton-Monsell był zdania, że roztrząsanie tego, czy przyznanie Niemcom prawa rozbudowy floty do 35% tonażu sił morskich Wielkiej Brytanii stanowi naruszenie traktatu wersalskiego, było kwestią czysto akademicką⁸⁴. Pierwszy lord morski, admirał Ernle Chatfield, napisał *ex-post* (w 1942 roku), że „dobrowolny” układ z Niemcami zawarto, gdyż „panowało przekonanie, że nie mamy praktycznie siły, aby powstrzymać niemieckie budowy”⁸⁵. Admiralicja w rozważaniach strategicznych wykazywała, że przyznanie Niemcom 35% pozwoli utrzymać zasadę „two power standard” wobec Japonii i Niemiec – czyli potencjalnych przeciwników Imperium Brytyjskiego w wojnie⁸⁶.

Także w Foreign Office urzędnicy „nie rozdzielali szat” z powodu zawarcia układu. Simon, dla którego była to ostatnia decyzja jako ministra spraw zagranicznych, wyraził 5 czerwca na forum gabinetu opinię, że propozycje niemieckie „mogą powstrzymać nieograniczoną rozbudowę i jeśli nie zaakceptuje się ich natychmiast, Hitler może podnieść swoje żądania”⁸⁷. Następca Simona na stanowisku szefa Foreign Office, sir Samuel Hoare, nie brał udziału w negocjacjach z delegacją niemiecką. W swych wspomnieniach uzasadniał zawarcie układu tym, że Wielka Brytania była zmuszona „grać na czas”, by wzmocnić własne siły zbrojne, i nikt nie był skłonny powstrzymać remilitaryzacji Niemiec siłą. „Wojna

⁸² TNA, CAB 23/82, Cabinet 33 (35), Conclusion 2, 19 VI 1935; 22 VI 1935 kanclerz skarbu Neville Chamberlain napisał w prywatnej korespondencji do siostry Hildy: „I am satisfied that we were right in clinching the agreement with the Germans, which give us the control of their Navy and indeed looks so good as to make one suspicious. I am not surprised that the French were annoyed, but there was no time to be lost and I believe Eden will have been able to show them that the Treaty is good not only for us but for them”. Robert Self, red., *The Neville Chamberlain Diary Letters*, t. IV: *The Downing Street Years, 1934–1940* (Aldershot: Ashgate, 2005), 141.

⁸³ Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 285.

⁸⁴ Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 103.

⁸⁵ Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 290.

⁸⁶ Tamże, 284.

⁸⁷ Stephen Roskill, *Naval Policy Between the Wars*, t. II: *The Period of Reluctant Rearmament 1930–1939* (London: Collins, 1976), 303–304; David Dutton, *Simon. A Political Biography of Sir John Simon* (London: Aurum Press, 1992), 207.

prewencyjna była wykluczona⁸⁸. Także stały podsekretarz stanu w Foreign Office, sir Robert Vansittart, który nie ufał niemieckim zapewnieniom, uważał, że mimo wszystko lepiej „mieć coś na chwilę od Niemiec na papierze”. Po zawarciu układu starał się natomiast poprawić nadszarpnięte relacje brytyjsko-francuskie⁸⁹. Natomiast Ralph Wigram – szef Departamentu Centralnego Foreign Office – napisał 18 czerwca 1935 roku do Winstona Churchilla: „Myślę, że wszystko, co może nas wyplątać z galimatiasu rozbrojeniowego, winniśmy podjąć, a w końcu i Francuzi nie będą żałować, że za nich rozcięliśmy ten węzeł gordyjski. W końcu to my ponosimy główną odpowiedzialność na morzu”⁹⁰.

Znamienne, że Departament Północny Foreign Office, w którego kompetencji znajdował się region Morza Bałtyckiego, został w zasadzie pominięty w pracach poprzedzających podpisanie układu morskiego. Laurence Collier, szef tegoż departamentu, oceniając układ, zwrócił uwagę na poważne, negatywne konsekwencje natury „psychologicznej”, jakie spowodowało w państwach bałtyckich zawarcie umowy morskiej. Paul F. Gray – urzędnik tegoż departamentu – uważał jednak, że rząd brytyjski decydując się na zawarcie porozumienia, wybrał z konieczności „mniejsze zło”, bowiem Niemcy już wcześniej zbroili się na morzu, łamiąc traktat wersalski⁹¹.

Główna rola w zawarciu umowy morskiej przypadła w udziale Departamentowi Amerykańskiemu, w którego gestii znajdowały się sprawy globalnej polityki morskiej Londynu. Szefem tego Departamentu był wszakże Robert Craigie, główny ekspert Foreign Office w sprawach morskich. Reprezentował on pogląd, że umożliwienie Niemcom kontroli nad Bałtykiem zapewni bezpieczeństwo Brytyjczykom na Morzu Północnym i pozwoli w przypadku sytuacji kryzysowej detaszować znaczne siły Royal Navy na inne akweny⁹². Już na miesiąc przed

⁸⁸ Samuel Hoare, *Nine Troubled Years* (London: Collins, 1954), 145; John A. Cross, *Sir Samuel Hoare. A Political Biography* (London: Cape, 1977), 192–193, 379.

⁸⁹ DBFP, ser. 2., 357, 440–441, depesza sir S. Hoare’a do sir G. Clerka., 1184, FO 19 VI 1935; Norman Rose, *Vansittart. Study of a Diplomat* (London: Heinemann, 1978), 117–119; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 102.

⁹⁰ Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 288.

⁹¹ Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii*, 50; Mieczysław Nurek, „Aspekt niemiecki bałtyckiej polityki Wielkiej Brytanii w latach 1935–1938”, w: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. III: *W dobie Monachium*, red. Stanisław Sierpowski (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992), 117.

⁹² Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 490. Por.: Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii*, 43. Informacje brytyjskiego wywiadu na temat niemieckich planów rozwoju Kriegsmarine analizowali szczegółowo: Geoffrey Till, „Perceptions of Naval Power between the Wars: the British Case”, w: *Estimating Foreign Military Power*, red. Philip Towle (London: Croom Helm, 1982),

zawarciem umowy morskiej Craigie stwierdził w memorandum opracowanym dla Simona, że pierwotne plany brytyjskie w sprawie przyznania Niemcom prawa do zbudowania jedynie floty o łącznym tonażu 178 tys. ton były „nieaktualne”. Craigie liczył jednak na to, mylnie jak się później okazało, że strona brytyjska w negocjacjach z Niemcami zdoła przeforsować swój punkt widzenia na kwestię metody „ograniczenia” zbrojeń morskich. Miała ona polegać na przedstawieniu przez kontrahentów układu programów rozbudowy flot w latach 1937–1942. Dzięki temu Wielka Brytania nie musiałaby odnosić się wprost do propozycji Hitlera ustalenia ratio pomiędzy flotą niemiecką a brytyjską na poziomie 35%⁹³.

Zbigniew Kulak dowodził, że układ morski stanowił jednostronny sukces dyplomacji niemieckiej. Przytoczył na potwierdzenie tego raport ambasadora RP w Berlinie Józefa Lipskiego, który informował centralę w Warszawie, że w Berlinie układ został „oceniony jako wyjście z izolacji politycznej oraz jako przerwanie frontu streżańskiego. Jest to w rozumieniu niemieckim definitywne zamknięcie sporu nad kwestią pogwałcenia postanowień części V traktatu wersalskiego przez Rzeszę”⁹⁴.

Próbując natomiast odpowiedzieć na pytanie, co skłoniło Brytyjczyków do zawarcia umowy, należy stwierdzić, że niesłychanie trudno jest ustalić hierarchię przyczyn i motywów kierujących dyplomacją brytyjską, która – jak stwierdził

172–193; Wesley K. Wark, „Baltic Myths and Submarine Bogeys: British Naval Intelligence and Nazi Germany 1933–1939”, *Journal of Strategic Studies* 6 (1983), 1: 60–81; Wesley K. Wark, „Naval Intelligence in Peacetime: Britain’s Problems in Assessing the German Threat”, w: *Naval History. The Sixth Symposium of the U.S. Naval Academy*, red. Daniel M. Masterson (Wilmington: Scholarly Resources Inc., 1987), 191–205; Wesley K. Wark, *The Ultimate Enemy. British Intelligence and Nazi Germany, 1933–1939* (London: Tauris, 1985), 124–154; Joseph A. Maiolo, „«I believe the Hun is cheating»: British Admiralty Technical Intelligence and the German Navy, 1936–1939”, *Intelligence and National Security* 11 (1996), 1: 32–58; Joseph A. Maiolo, „Deception and Intelligence Failure: Anglo-German Preparations for U-boat Warfare in the 1930”, *Journal of Strategic Studies* 22 (1999), 4: 55–76.

⁹³ DBFP, ser. 2, t. XIII, 211, 266–267, memorandum R. Craigiego, 17 V 1935.

⁹⁴ Kulak, „Angielsko-niemiecka umowa morska”, 59. Por. opracowania analizujące porozumienie z niemieckiej perspektywy: Wolfgang Malanowski, „Das deutsch-englische Flottenabkommen vom 18 Juni 1935 als Ausgangspunkt für Hitlers doktrinäre Bündnispolitik”, *Wehrwissenschaftliche Rundschau* 5 (1955), 9: 408–420; Robert Ingram, *Hitlers glücklichster Tag. London, am 18. Juni 1935* (Stuttgart: Seewald Verlag, 1962); Jost Dülffer, „Das deutsch-englische Flottenabkommen vom 18. Juni 1935”, *Marine-Rundschau* 69 (1972): 641–659; Jost Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine. Reichspolitik und Flottenbau 1920–1939* (Düsseldorf: Droste, 1973), 279–353; Barton Whaley, „Covert Rearmament in Germany 1919–1939: Deception and Misperception”, *Journal of Strategic Studies* 5 (1982), 1: 35; Peter Doepgen, *Die Washingtoner Konferenz, das Deutsche Reich und die Reichsmarine. Deutsche Marinepolitik 1921 bis 1935* (Bremen: Verlag H.M. Hauschild, 2005), 214–227.

Mieczysław Nurek – „dostrzegąca przede wszystkim własne korzyści, jakie jej zdaniem osiągnęła dzięki temu porozumieniu”⁹⁵.

Zdaniem Hinesa H. Halla III umowa w opinii brytyjskich decydentów miała:

- zapobiec rujnującemu programowi dozbrojeniu Wielkiej Brytanii⁹⁶,
- umożliwić przemieszczenie maksimum sił Royal Navy na Daleki Wschód, w wypadku konfliktu z Japonią⁹⁷,
- stworzyć punkt wyjścia do stworzenia systemu kontroli zbrojeń państw europejskich⁹⁸,
- umożliwić ograniczenie niemieckich zbrojeń lotniczych poprzez zawarcie układu lotniczego,
- uspokoić brytyjską opinię publiczną⁹⁹.

W literaturze przedmiotu można również znaleźć dodatkowe argumenty. A mianowicie układ miał stanowić precedens przed II konferencją londyńską, atut w sporze z Włochami w kwestii abisyńskiej¹⁰⁰ oraz formę nacisku na Francję¹⁰¹.

Nie brak jest także lakonicznych stwierdzeń, że układ morski Wielka Brytania zawarła, „aby uregulować stosunek liczbowy sił morskich obu rywalizujących mocarstw, zgodnie z tradycjami”¹⁰²; czy też, że „krok ten stanowił przejście

⁹⁵ Nurek, „Aspekt niemiecki”, 114.

⁹⁶ Zob. do problemu: John P. D. Dunbabin, „British Rearmament in the 1930s: A Chronology and Review”, *Historical Journal* 18 (1975), 3: 587–610; Malcolm Smith, „Rearmament and Deterrence in Britain in the 1930s”, *Journal of Strategic Studies* 1 (1978), 3: 320.

⁹⁷ Zob.: Wesley K. Wark, „In Search of a Suitable Japan: British Naval Intelligence in the Pacific before the Second World War”, *Intelligence and National Security* 1 (1986), 2: 189–211; Malcolm H. Murfett, „Living in the Past: A Critical Re-examination of the Singapore Naval Strategy, 1918–1941”, *War & Society* 11 (1993), 1: 85–86; Andrew Gordon, „The Admiralty and Imperial Overstretch, 1902–1941”, *Journal of Strategic Studies* 17 (1994), 1: 70.

⁹⁸ Zob. do problemu: Rojek, *Spory o władanie morzem*, 216–242; Greg Kennedy, „Becoming Dependent on the Kindness of Strangers: Britain’s Strategic Foreign Policy, Naval Arms Limitation and the Soviet Factor, 1935–1937”, *War in History* 11 (2004), 1: 34–60; David K. Varey, „The Politics of Naval Aid: The Foreign Office, the Admiralty, and Anglo-Soviet Technical Cooperation, 1936–1937”, *Diplomacy & Statecraft* 14 (2003), 4: 50–68.

⁹⁹ Hall III, „The Foreign Policy-Making Process”, 498–499. Por. Watt, „The Anglo-German Naval Agreement”, 161.

¹⁰⁰ Salerno, „Multilateral Strategy”, 39–78; Reynolds M. Salerno, *Vital Crossroads. Mediterranean Origins of the Second World War, 1935–1940* (Ithaca: Cornell University Press, 2002).

¹⁰¹ Harasimowicz, *Dyplomacja brytyjska*, 284, 290; Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii*, 34, 41–42; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 102, 107; Bloch, „Great Britain, German Rearmament”, 147–148.

¹⁰² Tadeusz Piszczkowski, *Anglia a Polska 1914–1939 w świetle dokumentów brytyjskich* (Londyn: Oficyna Poetów i Malarzy, 1975), 396.

do rzeczywiście polityki «ugłaskiwania» w przeciwieństwie do zwykłej opieszalejszej bierności»¹⁰³.

Należy również podkreślić to, co powinno być podstawą punktu wyjścia przy analizie stanowiska brytyjskiego, a mianowicie, że Brytyjczycy byli przekonani o zasadności żądań Rzeszy i woleli ustąpić niż czekać na kolejne pogwałcenie V części traktatu wersalskiego¹⁰⁴.

Układ morski miał w przyszłości kreować sytuację militarną na Bałtyku. Kriegsmarine po osiągnięciu przyznanych limitów miała górować nad flotami wszystkich państw tego regionu – włącznie z flotą sowiecką. Umowa największe zaniepokojenie wśród państw skandynawskich wywołała w Danii i Szwecji, w mniejszym stopniu w Norwegii. Natomiast pozytywnie odebrali porozumienie Finowie, dla których flota niemiecka stanowiła gwarancję ich niepodległości¹⁰⁵. Ostro zaprotestował przeciw niemu Związek Sowiecki. Ambasador sowiecki w Londynie złożył ostre oświadczenie w Departamencie Północnym Foreign Office¹⁰⁶.

Zdecydowanie spokojniej przyjęto układ morski w Warszawie, gdzie oceniano, że o jego zawarciu zdecydowały m.in.: zbliżenie francusko-sowieckie, nadchodzące wybory do brytyjskiego parlamentu oraz chęć załatwienia sprawy, która dotyczyła Wielkiej Brytanii, bez względu na wszelkie możliwe zastrzeżenia natury formalnoprawnej¹⁰⁷. Strona polska zdawała sobie jednak sprawę, że kontynuacja poprawnych stosunków na linii Warszawa–Berlin wymagała będzie „wzmocnienia własnej siły militarnej”¹⁰⁸.

Intrygującą opinię na temat umowy wyraził wobec amerykańskiego ambasadora w Berlinie Williama E. Dodda poseł holenderski w Berlinie Johan Paul van Limburg Stirum, który podkreślił antysowiecki wymiar brytyjsko-niemieckiego

¹⁰³ Paul Johnson, *Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych* (London: Puls, 1992), 471.

¹⁰⁴ Baumgart, *Londyn–Berlin, 197–198*; Rojek, „Niemieckie zbrojenia morskie”, 107. Radca ambasady brytyjskiej w Warszawie, Arthur F. Aveling w rozmowie z Janem Szembekiem, podsekretarzem stanu w polskim MSZ, eksponował pogląd, że „była to ostatnia chwila do jego zawarcia. Rok przyszły przyniósłby ze sobą o wiele cięższe warunki niemieckie”. DTJS, t. I, 327.

¹⁰⁵ Szerzej zob.: Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii*, 47–49.

¹⁰⁶ Bloch, „Great Britain, German Rearmament”, 146; Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii*, 44. Zob. także: Michael Jabara Carley, „«A Fearful Concatenation of Circumstances»: the Anglo-Soviet Rapprochement, 1934–1936”, *Contemporary European History* 5 (1996), 1: 52; Michael Jabara Carley, „Only the USSR Has... Clean Hands”: The Soviet Perspective on the Failure of Collective Security and the Collapse of Czechoslovakia, 1934–1938 (Part 1)”, *Diplomacy & Statecraft* 21 (2010), 2: 210.

¹⁰⁷ DTJS, t. I, 321; Nowak-Kiełbikowa, *Polska–Wielka Brytania*, 464.

¹⁰⁸ Nurek, *Polityka Wielkiej Brytanii*, 45.

porozumienia. Holender uważał, że umowa mogła mieć „groźne konsekwencje, ale mimo to aprobejuje politykę ścisłego i całkowitego izolowania Rosji. Niemcy opanują Bałtyk, Turcja nigdy nie dopuści Rosji do Morza Śródziemnego, a Japonia jak jastrząb będzie czatowała na krótkiej rosyjskiej granicy morskiej nad Oceanem spokojnym”¹⁰⁹.

Krytycznie decyzję brytyjską o zawarciu porozumienia morskiego z Niemcami odebrano w Rzymie¹¹⁰. Jednak najbardziej nieprzychylnie wobec porozumienia brytyjsko-niemieckiego zareagowała Francja. 21 czerwca 1935 roku A. Eden udał się do Paryża, aby naprawić napięte stosunki. Po dyskusji z P. Lavałem wysłał depezę do Londynu, w której stwierdzał: „Anglo-niemiecki układ morski uważany jest tutaj za cios zadany komunikatowi z 3 lutego. Żaden z naszych argumentów nie zmieni tego poglądu. Jednakże sam Laval nie jest przesadnie skłonny ronić łez nad rozlanym mlekiem. Jest natomiast zdecydowany zachować, co zostało w dzbanku z 3 lutego”¹¹¹.

Reasumując, należy podkreślić, że brytyjskie koła rządowe wobec fiaska Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie były przekonane o nieuchronności odrodzenia militarne Niemiec. Ponieważ rząd brytyjski nie był skłonny zastosować sankcji wobec Niemiec w związku z nielegalną remilitaryzacją tego państwa, z perspektywy Londynu pozostawały do wyboru dwie opcje. Niekontrolowany, kosztowny i niechciany wyścig zbrojeń lub próby kontrolowania dozbrojenia Niemiec. Ze zrozumiałych względów Brytyjczycy wybrali to drugie rozwiązanie. Dlatego też rząd brytyjski nie zważając na względy „formalnoprawne”, przyjął hitlerowską ofertę „samoograniczenia” floty niemieckiej do poziomu 35% tonażu połączonych sił morskich członków Brytyjskiej Wspólnoty Narodów¹¹².

¹⁰⁹ Dodd, *Dziennik ambasadora*, 219.

¹¹⁰ Michael L. Roi, „From the Stresa Front to the Triple Entente; Sir Robert Vansittart, the Abyssinian Crisis and the Containment of Germany”, *Diplomacy & Statecraft* 6 (1995), 1: 71.

¹¹¹ Eden, *Pamiętniki*, t. I, 179; Anthony R. Peters, *Anthony Eden at the Foreign Office 1931–1938* (Aldershot: Gower, 1986), 122–123. Zob. także: André Géraud, „France and the Anglo-German Naval Agreement”, *Foreign Affairs* 14 (1935), 1: 54–61; Zhanjun Liang, „The Conclusion of the Anglo-German Naval Agreement in 1935 and Anglo-French Relations”, *World History* (2000), 2: 39–44; Peter Jackson, „Naval Policy and National Strategy in France, 1933–1937”, *Journal of Strategic Studies* 33 (2000), 4: 140–145. Szerzej zob.: Peter Jackson, *France and the Nazi Menace. Intelligence and Policy Making 1933–1939* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

¹¹² Na początku lipca 1935 r. Craigie opracował na polecenie Hoare’a memorandum na temat politycznych i prawnych aspektów układu morskiego, które miało zostać przedstawione dyplomacji francuskiej jako uzasadnienie polityki brytyjskiej. Jego treść i zawarte w nim tezy wywołały jednak kontrowersje wśród urzędników Foreign Office. Także ambasador brytyjski w Paryżu doradził, aby nie przekazywać stronie francuskiej tegoż dokumentu i nie generować nowych napięć w relacjach z Quai d’Orsay. TNA, CAB 23/82, Cabinet 34 (35), Conclusion 4, 26 VI 1935; DBFP,

Podjmując decyzję w Londynie, kierowano się przede wszystkim względami strategicznymi, politycznymi i ekonomicznymi. Liczono również, błędnie jak się później okazało, że układ morski otworzy drogę do zawarcia z Niemcami paktu lotniczego, dzięki któremu możliwe byłoby – w opinii brytyjskich kół rządowych – ograniczenie rozwoju niemieckiego lotnictwa wojskowego oraz zabezpieczenie Wysp Brytyjskich przed niespodziewanym atakiem niemieckim z powietrza.

Tymczasem dyplomacja francuska po 18 czerwca 1935 roku zdecydowanie usztywniła swoje stanowisko i obstawała przy znanym *unctim* w sprawie równoległego negocjowania założeń paktu lotniczego z układem o ograniczeniu zbrojeń lądowych oraz paktami wschodnim i dunajskim. Brytyjczycy zaakceptowali ten punkt widzenia, co pośrednio spowodowało, że pakt lotniczy, którym strona brytyjska była szczególnie zainteresowana, nie został zawarty¹¹³.

Bibliografia

Archiwalia

The National Archives London (TNA):

Cabinet Papers (CAB);

CAB 23 Cabinet Minutes;

CAB 24 Cabinet Memoranda.

Dokumenty opublikowane

Command Paper 4930, Germany No. 2 (1935), *Exchange of Notes between His Majesty in respect to the United Kingdom and the German Government regarding the Limitation of Naval Armaments. London, 18 June 1935*. London, 1935.

Command Paper 4953, Treaty Series No. 22 (1935), *Exchange of Notes between His Majesty in respect to the United Kingdom and the German Government regarding the Limitation of Naval Armaments. London, 18 June 1935*. London, 1935.

ser. 2, t. XIII., 419, 537–545, depeza sir S. Hoare’a do sir G. Clerka., 1356, FO 19 VII 1935, i zał. memorandum „Answers to criticism directed from the Political and Juridical point of view against the conclusion of the Anglo-German Agreement”, FO 17 VII 1935; DBFP, ser. 2, t. XIII., 428, 557, list sir G. Clerka do sir R. Vansittarta, Paryż 25 VII 1935; Anthony Cart, Richard A. Smith, *Sir Gerald Fitzmaurice and the World Crisis. A Legal Adviser in the Foreign Office, 1932–1945* (Hague: Kluwer Law International, 2000), 193–209.

¹¹³ Brzeziński, „Sprawa porozumienia”, 75–76; Nowak-Kiełbikowa, *Polska–Wielka Brytania*, 466–467, 484 i n.; Henryk Korczyk, *Działanie i recepcja Locarna 1927–1936* (Warszawa: Neriton, 1999), 204–211.

Documents on British Foreign Policy 1919–1939. red. William N. Medlicott, Douglas Dakin, Margaret E. Lambert, ser. 2, t. XII–XIII. London: Her Majesty's Stationery Office, 1972–1973.

Documents on German Foreign Policy 1918–1945. ser. C, t. III–IV. Washington: United States Government Printing Office, 1959, 1963.

League of Nations. *Official Journal* 16 (1935), 5.

Sierpowski, Stanisław. *Źródła do historii powszechnej okresu międzywojennego*, t. III: 1935–1939. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1989.

Dzienniki, pamiętniki, wspomnienia

Churchill, Winston S. *Druga wojna światowa*, t. I, ks. 1: *Nadciągająca burza*. Gdańsk: Phantom Press International, 1994.

Dodd, Wiliam E. *Dziennik ambasadora 1933–1938*. Warszawa: PAX, 1972.

Eden, Anthony. *Pamiętniki 1923–1938*, t. I: *W obliczu dyktatorów*. Warszawa: PAX, 1970.

François-Poncet, Andre. *Byłem ambasadorem w Berlinie*. Warszawa: PAX, 1968.

Hoare, Samuel. *Nine Troubled Years*. London: Collins, 1954.

Johnson, Gaynor, red. *Our Man in Berlin. The Diary of Sir Eric Phipps, 1933–1937*. London: Palgrave Macmillan, 2008.

Komarnicki, Tytus, oprac. *Diariusz i teki Jana Szembeka: (1935–1945)*, t. I: *Wprowadzenie i dokumentacja do lat 1933–1934, diariusz Jana Szembeka za rok 1935*. London: Polish Research Centre, 1964.

Martel, Gordon, red. *The Times and Appeasement. The Journals of A. L. Kennedy, 1932–1939*. London: Cambridge University Press, 2000.

Schmidt, Paul. *Statysta na dyplomatycznym scenie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965.

Selby, Walford. *Diplomatic Twilight 1930–1940*. London: John Murray, 1953.

Self, Robert, red. *The Neville Chamberlain Diary Letters*, t. IV: *The Downing Street Years, 1934–1940*. Aldershot: Ashgate, London 2005.

Simon John A. *Retrospect. The Memoirs*. London: Hutchinson, 1952.

Vansittart, Robert G. *The Mist Procession*. London: Hutchinson, 1958.

Wellesley, Victor. *Diplomacy in Fetters*. London: Hutchinson, 1944.

Wysocki, Alfred. *Tajemnice dyplomatycznego sejfu*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1974.

Opracowania

- Adams, Ralph J. Q. *British Politics and Foreign Policy in the Age of Appeasement, 1935–1939*. Stanford: Stanford University Press, 1993.
- Alch, Mark Lee. „Germany’s Naval Resurgence, British Appeasement, and the Anglo-German Naval Agreement of 1935”. PhD diss. Los Angeles: University of California, 1977.
- Aster, Sidney. *Anthony Eden*. London: Weidenfeld & Nicolson, 1976.
- Baumgart, Marek. „Brytyjska polityka appeasementu wobec Niemiec”. W: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. III: *W dobie Monachium*, red. Stanisław Sierpowski, 77–94. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.
- Baumgart, Marek. *Londyn–Berlin 1918–1939. Niemcy w brytyjskiej polityce zagranicznej*. Szczecin: Archiwum Państwowe, 1993.
- Baumgart, Marek. „Wielka Brytania i Polska wobec Paktu Wschodniego (styczeń–kwiecień 1935): zmierzch pewnej idei”. *Szczecińskie Studia Historyczne* (1992), 7: 129–146.
- Baumgart, Marek. „Wokół podróży A. Edena do Moskwy w 1935 roku”. *Szczecińskie Studia Historyczne* (1987), 1: 93–108.
- Bendiner, Elmer. *Czas aniołów. Tragikomiczna historia Ligi Narodów*. Warszawa: Czytelnik, 1981.
- Bennett, Edward W. *German Rearmament and the West, 1932–1933*. Princeton: Princeton University Press, 1979.
- Best Jr., Richard A. „The Anglo-German Naval Agreement of 1935: An Aspect of Appeasement”. *Naval War College Review* 34 (1981), 2: 68–85.
- Billington, Jr., David P. *Lothian. Philip Kerr and the Quest for World Order*. Westport, Conn.: Praeger Security International, 2006.
- Bloch, Charles. „La Grande-Bretagne face au réarmement allemand et l’accord naval de 1935”. *Revue d’histoire de la Deuxième Guerre mondiale* 16 (1966), 63: 41–68.
- Bloch, Charles. „Great Britain, German Rearmament and the Naval Agreement of 1935”. W: *European Diplomacy between Two Wars, 1919–1939*, red. Hans W. Gatzke, 125–151. Chicago: Quadrangle Books, 1972.
- Bloch, Michael. *Ribbentrop*. Warszawa: Wydawnictwo EM, 1995.
- Bright, Charles Crawford. „Britain’s Search for Security 1930–1936: The Diplomacy of Naval Disarmament and Imperial Defence”. PhD diss. Yale University, 1970.
- Brzeziński, Andrzej Maciej. *Dyplomacja francuska wobec Konferencji Rozbrojeniowej w Genewie (2 II 1932 – 31 V 1937)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1987.

- Brzeziński, Andrzej M. „Sprawa porozumienia z Niemcami w dyplomacji Pierre’a Lava-la 1934–1935”. W: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. III: *W dobie Monachium*, red. Stanisław Sierpowski, 67–76. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.
- Brzeziński, Andrzej M. „Wielkie mocarstwa wobec żądań zbrojeniowych Niemiec (1932–1934)”. W: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. II: *Lata wielkiego kryzysu gospodarczego*, red. Stanisław Sierpowski, 95–108. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.
- Brzeziński, Andrzej M. *Zagadnienie bezpieczeństwa zbiorowego w Europie w polityce zagranicznej Francji (1919–1939)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1992.
- Bullock, Alan. *Hitler. Studium tyranii*, t. I. Warszawa: Czytelnik, 1970.
- Butler, James R. M. *Lord Lothian (Philip Kerr) 1882–1940*. London: Macmillan, 1960.
- Carley, Michael Jabara. „«A Fearful Concatenation of Circumstances»: the Anglo-Soviet Rapprochement, 1934–1936”. *Contemporary European History* 5 (1996), 1: 29–69.
- Carley, Michael Jabara. „«Only the USSR Has... Clean Hands»: The Soviet Perspective on the Failure of Collective Security and the Collapse of Czechoslovakia, 1934–1938 (Part 1)”. *Diplomacy & Statecraft* 21 (2010), 2: 202–225.
- Carlton, David. *Anthony Eden. A Biography*. London: Allen Lane 1981.
- Carty, Anthony, Smith, Richard A. *Sir Gerald Fitzmaurice and the World Crisis. A Legal Adviser in the Foreign Office, 1932–1945*. Hague: Kluwer Law International, 2000.
- Clark, John J. „Anglo-German Naval Negotiations, 1898 to 1914 and 1935 to 1938”. *Royal United Service Institution Journal* 108 (1963), 632: 349–353.
- Colvin, Ian. *Vansittart in Office: An Historical Survey of the Origins of the Second World War Based on the Papers of Sir Robert Vansittart, Permanent Under-Secretary of State for Foreign Affairs, 1930–38*. London: Victor Gollancz, 1965.
- Cooper, Chris. „Reluctant Appeaser: Douglas Haig and the German Problem 1932–1938”. *Diplomacy & Statecraft* 23 (2012), 3: 446–470.
- Cowling, Maurice. *The Impact of Hitler. British Politics and British Policy 1933–1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Cross, John A. *Sir Samuel Hoare. A Political Biography*. London: Cape, 1977.
- Doepgen, Peter. *Die Washingtoner Konferenz, das Deutsche Reich und die Reichsmarine. Deutsche Marinepolitik 1921 bis 1935*. Bremen: Verlag H.M. Hauschild, 2005.
- Dülffer, Jost. „Das deutsch-englische Flottenabkommen vom 18. Juni 1935”. *Marine-Rundschau* 69 (1972): 641–659.
- Dülffer, Jost. *Weimar, Hitler und die Marine. Reichspolitik und Flottenbau 1920–1939*. Düsseldorf: Droste, 1973.

- Dunbabin, John P. D. „British Rearmament in the 1930s: A Chronology and Review”. *Historical Journal* 18 (1975), 3: 587–610.
- Dutton, David. *Anthony Eden. A Life and Reputation*. London: Arnold, 1997.
- Dutton, David. *Simon. A Political Biography of Sir John Simon*. London: Aurum Press, 1992.
- Dutton, David. „Simon and Eden at the Foreign Office, 1931–1935”. *Review of International Studies* 20 (1994), 1: 35–52.
- Fraser, Christine. „Der Austritt Deutschlands aus dem Völkerbund, seine Vorgeschichte und seine Nachwirkungen, Dissertation”. Diss. Universität Bonn, 1969.
- Géraud, André. „France and the Anglo-German Naval Agreement”. *Foreign Affairs* 14 (1935), 1: 54–61.
- Goldman, Aaron L. „Sir Robert Vansittart’s Search for Italian Cooperation Against Hitler”. *Journal of Contemporary History* 9 (1974), 3: 93–130.
- Gordon, Andrew. „The Admiralty and Imperial Overstretch, 1902–1941”. *Journal of Strategic Studies* 17 (1994), 1: 63–85.
- Hall III, Hines H. „The Foreign Policy-Making Process in Britain, 1934–1935, and the Origins of the Anglo-German Naval Agreement”. *Historical Journal* 19 (1976), 2: 477–500.
- Hamm, Geoffrey R. „Imperial Defense and the «Ultimate Potential Enemy»: British Foreign Policy and the Anglo-German Naval Agreement, 1930–1935”. M.A., Simon Fraser University, 2003.
- Harasimowicz, Andrzej. *Dyplomacja brytyjska wobec zagadnienia rozbrojenia 1921–1937*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1990.
- Haraszi, Éva H. *Treaty-Breakers or «Realpolitiker»? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935*. Boppard am Rhein: Boldt, 1974.
- Hoerberer, Thomas. „Psychology and Reasoning in the Anglo-German Naval Agreement, 1935–1939”. *Historical Journal* 52 (2009), 1: 153–174.
- Hughes, Michael. *British Foreign Secretaries in an Uncertain World, 1919–1939*. London: Routledge, 2006.
- Ingrim, Robert. *Hitlers glücklichster Tag. London, am 18. Juni 1935*. Stuttgart: Seewald Verlag, 1962.
- Jackson, Peter. *France and the Nazi Menace. Intelligence and Policy Making 1933–1939*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Jackson, Peter. „Naval Policy and National Strategy in France, 1933–1937”. *Journal of Strategic Studies* 33 (2000), 4: 130–159.
- James, Robert Rhodes. *Anthony Eden*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1980.

- Jaroach, Matthias. *«To much wit and not enough warning?»: Sir Eric Phipps als britischer Botschafter in Berlin von 1933 bis 1937*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999.
- Jeziorny, Dariusz. *Dyplomacja brytyjska wobec koncepcji paktu wschodniego (1933–1935). Analizy, projekty, działania*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011.
- Johnson, Gaynor. „Sir Eric Phipps, the British Government, and the Appeasement of Germany, 1933–1937”. *Diplomacy & Statecraft* 16 (2005), 4: 651–669.
- Johnson, Paul. *Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych*. London: Puls, 1992.
- Jurkiewicz, Jarosław. *Pakt wschodni. Z historii stosunków międzynarodowych w latach 1934–1935*. Warszawa: Wydawnictwo MON, 1963.
- Kennedy, Greg. „Becoming Dependent on the Kindness of Strangers: Britain’s Strategic Foreign Policy, Naval Arms Limitation and the Soviet Factor, 1935–1937”. *War in History* 11 (2004), 1: 34–60.
- Kennedy, Thomas C. „«Peace in Our Time»: The Personal Diplomacy of Lord Allen of Hurtwood, 1933–1938”. W: *Doves and Diplomats. Foreign Offices and Peace Movements in Europe and America in the Twentieth Century*, red. Solomon Wank, 217–239. Westport, Conn.–London: Greenwood Press, 1978.
- Kitching, Carolyn J. *Britain and the Geneva Disarmament Conference. A Study in International History*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003.
- Koncur, Leszek. „Deklaracja mocarstw z 11 grudnia 1932 r. w sprawie równouprawnienia Niemiec w dziedzinie zbrojeń”. W: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. II: *Lata wielkiego kryzysu gospodarczego*, red. Stanisław Sierpowski, 95–108. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.
- Korczyk, Henryk. *Działanie i recepcja Locarna 1927–1936*. Warszawa: Neriton, 1999.
- Kulak, Zbigniew. „Angielsko-niemiecka umowa morska z 18 czerwca 1935 r.”. *Przegląd Zachodni* 19 (1963), 3: 37–60.
- Liang, Zhanjun. „The Conclusion of the Anglo-German Naval Agreement in 1935 and Anglo-French Relations”. *World History* (2000), 2: 39–44.
- Maiolo, Joseph A. „The Admiralty and the Anglo-German Naval Agreement of 18 June 1935”. *Diplomacy & Statecraft* 10 (1999), 1: 87–126.
- Maiolo, Joseph A. „Deception and Intelligence Failure: Anglo-German Preparations for U-boat Warfare in the 1930”. *Journal of Strategic Studies* 22 (1999), 4: 55–76.
- Maiolo, Joseph A. „«I believe the Hun is cheating»: British Admiralty Technical Intelligence and the German Navy, 1936–1939”. *Intelligence and National Security* 11 (1996), 1: 32–58.
- Maiolo, Joseph A. *The Royal Navy and Nazi Germany: 1933–1939. A Study in Appeasement and the Origins of the Second World War*. Basingstoke: Macmillan, 1998.

- Malanowski, Wolfgang. „Das deutsch-englische Flottenabkommen vom 18 Juni 1935 als Ausgangspunkt für Hitlers doktrinäre Bündnispolitik”. *Wehrwissenschaftliche Rundschau* 5 (1955), 9: 408–420.
- Marquand, David. *Ramsay MacDonald*. London: Jonathan Cape, 1977.
- Marwick, Arthur. *Clifford Allen. The Open Conspirator*. Edinburgh–London: Oliver & Boyd, 1964.
- Mazur, Zbigniew. *Pakt Czterech*. Poznań: Instytut Zachodni, 1979.
- McKercher, Brian J. C. „From Disarmament to Rearmament: British Civil-Military Relations and Policy-Making, 1933–1934”. *Defence Studies* 1 (2001), 1: 21–48.
- McKercher, Brian J. C. „The Foreign Office, 1930–1939: Strategy, Permanent Interests and National Security”. *Contemporary British History* 18 (2004), 3: 87–109.
- Medlicott, William Norton. „Britain and Germany. The Search for Agreement, 1930–1937”. W: *Retreat from Power. Studies in Britain's Foreign Policy of the Twentieth Century*, t. I: 1906–1939, red. David Dilks, 78–101. London: Macmillan, 1981.
- Michowicz, Waldemar. „Wystąpienie hitlerowskich Niemiec z Konferencji Rozbrojeniowej i Ligi Narodów”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego Seria I* (1976), 3: 43–85.
- Middlemas, Keith, Barnes, John *Baldwin. A Biography*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1969.
- Murfett, Malcolm H. „Living in the Past: A Critical Re-examination of the Singapore Naval Strategy, 1918–1941”. *War & Society* 11 (1993), 1: 73–103.
- Nadolny, Sten. *Abrüstungsdiplomatie 1932–1933. Deutschland auf der Genfer Konferenz im Übergang von Weimar zu Hitler*. München: tuduv, 1978.
- Nowak-Kielbikowa, Maria. „Anthony Eden w Warszawie (2–3 kwietnia 1935 r.)”. *Dzieje Najnowsze* 16 (1984), 1: 81–98.
- Nowak-Kielbikowa, Maria. *Polska–Wielka Brytania w dobie zabiegów o zbiorowe bezpieczeństwo w Europie 1923–1937*. Warszawa: PWN, 1989.
- Nurek, Mieczysław. „Aspekt niemiecki bałtyckiej polityki Wielkiej Brytanii w latach 1935–1938”. W: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. III: *W dobie Monachium*, red. Stanisław Sierpowski, 113–124. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.
- Nurek, Mieczysław. *Polityka Wielkiej Brytanii w rejonie Morza Bałtyckiego w latach 1935–1939*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1988.
- Parker, Robert A. C. „Great Britain, France and the Ethiopian Crisis, 1935–1936”. *English Historical Review* 89 (1974), 351: 293–332.
- Peters, Anthony R. *Anthony Eden at the Foreign Office 1931–1938*. Aldershot: Gower, 1986.

- Piszczkowski, Tadeusz. *Anglia a Polska 1914–1939 w świetle dokumentów brytyjskich*. Londyn: Oficyna Poetów i Malarzy, 1975.
- Powers, Richard Howard. „Winston Churchill’s Parliamentary Commentary on British Foreign Policy, 1935–1938”. *Journal of Modern History* 26 (1954), 2: 179–182.
- Rakowski, Bogusław. „Dyplomacja hitlerowska wobec Genewskiej Konferencji Rozbrojeniowej”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego seria 1* (1968), 5: 147–160.
- Rautenberg Hans-Jürgen. „Deutsche Rüstungspolitik vom Beginn der Genfer Abrüstungskonferenz bis zum Wiedereinführung der Allgemeinen Wehrpflicht 1932–1935”. Diss. Universität Bonn, 1973.
- Richardson, Dick. „The Geneva Disarmament Conference, 1932–1934”. W: *Decisions and Diplomacy. Essays in Twentieth-Century International History. In Memory of George Grün and Esmonde Robertson*, red. Dick Richardson, Glyn Stone, 60–82. London–New York: Routledge, 1995.
- Richardson, Dick, Kitching, Carolyn. „Britain and the World Disarmament Conference”. W: *Britain and the Threat to Stability in Europe, 1918–1945*, red. Peter Catterall, Catherine J. Morris, 35–56. London: Leicester University Press, 1993.
- Roi, Michael L. „From the Stresa Front to the Triple Entente; Sir Robert Vansittart, the Abyssinian Crisis and the Containment of Germany”. *Diplomacy & Statecraft* 6 (1995), 1: 39–60.
- Rojek, Wojciech. „Niemieckie zbrojenia morskie w kontekście brytyjskiej polityki zagranicznej 1935–1939”. W: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919–1939*, t. III: *W dobie Monachium*, red. Stanisław Sierpowski, 95–112. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.
- Rojek, Wojciech. *Spory o władanie morzem. Polityczno-dyplomatyczne aspekty zbrojeń morskich w okresie międzywojennym 1919–1939*. Kraków: PAU, 1994.
- Rose, Norman. *Vansittart. Study of a Diplomat*. London: Heinemann, 1978.
- Roskill, Stephen. *Naval Policy Between the Wars*, t. II: *The Period of Reluctant Rearmament 1930–1939*. London: Collins, 1976.
- Rostow, Nicholas. *Anglo-French Relations, 1934–1936*. London: Macmillan, 1984.
- Rothwell, Victor. *Anthony Eden. A Political Biography, 1931–1957*. Manchester: Manchester University Press, 1992.
- Rudoff, Martin. „The Influence of the German Navy on the British Search for Naval Arms Control, 1928–1935”. PhD diss. Tulane University, 1964.
- Salerno, Reynolds M. „Multilateral Strategy and Diplomacy: the Anglo-German Naval Agreement and the Mediterranean Crisis, 1935–1936”. *Journal of Strategic Studies* 17 (1994), 2: 39–78.

- Salerno, Reynolds M. *Vital Crossroads. Mediterranean Origins of the Second World War, 1935–1940*. Ithaca: Cornell University Press, 2002.
- Scammell, Clare M. „The Royal Navy and the Strategic Origins of the Anglo-German Naval Agreement of 1935”. *Journal of Strategic Studies* 20 (1997), 2: 92–118.
- Sierpowski, Stanisław. *Stosunki polsko-włoskie w latach 1918–1940*. Warszawa: PWN, 1975.
- Sierpowski, Stanisław. „Wystąpienie Niemiec z Ligi Narodów”. *Przegląd Zachodni* 36 (1983), 2: 67–92.
- Smith, Malcolm. „Rearmament and Deterrence in Britain in the 1930s”. *Journal of Strategic Studies* 1 (1978), 3: 313–337.
- Spence, John H. „The Anglo-German Naval Agreement of 1935: An Interpretation”. *Rocky Mountain Social Science Journal* 5 (1968): 76–85.
- Szudarek, Krystian Maciej. „Geneza deklaracji londyńskiej z 3 lutego 1935 r.”. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica* 70 (2001): 225–248.
- Till, Geoffrey. „Perceptions of Naval Power between the Wars: the British Case”. W: *Estimating Foreign Military Power*, red. Philip Towle, 172–193. London: Croom Helm, 1982.
- Vaïsse, Maurice. *Sécurité d'Abord. La politique française en matière de désarmement, 9 décembre 1930 – 17 avril 1934*. Paris: Editions Pendone, 1981.
- Varey, David K. „The Politics of Naval Aid: The Foreign Office, the Admiralty, and Anglo-Soviet Technical Cooperation, 1936–1937”. *Diplomacy & Statecraft* 14 (2003), 4: 50–68.
- Waddington, Geoffrey T. „‘An idyllic unruffled atmosphere of complete Anglo-German misunderstanding’: Aspects of the Operations of the Dienststelle Ribbentrop in Great Britain, 1934–1938”. *History* 82 (1997), 265: 44–72.
- Waddington Geoffrey T. „Eden, the Foreign Office and the ‘German Problem’, 1935–1938”. W: *Shaping British Foreign and Defence Policy in the Twentieth Century: A Tough Ask in Turbulent Times*, red. Malcolm H. Murfett, 111–135. Basingtoke: Palgrave Macmillan, 2014.
- Waddington, Geoffrey T. „Hitler, Ribbentrop, die NSDAP und der Niedergang des Britischen Empire 1935–1938”. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 40 (1992), 2: 273–306.
- Waddington, Geoffrey T. „The Career and Political Views of Joachim von Ribbentrop 1932–1938 with Special Reference to Anglo-German Relations”. PhD diss. University of Leeds, 1987.
- Wark, Wesley K. „Baltic Myths and Submarine Bogeys: British Naval Intelligence and Nazi Germany 1933–1939”. *Journal of Strategic Studies* 6 (1983), 1: 60–81.

- Wark, Wesley K. „In Search of a Suitable Japan: British Naval Intelligence in the Pacific before the Second World War”. *Intelligence and National Security* 1 (1986), 2: 189–211.
- Wark, Wesley K. „Naval Intelligence in Peacetime: Britain’s Problems in Assessing the German Threat”. W: *Naval History. The Sixth Symposium of the U.S. Naval Academy*, red. Daniel M. Masterson, 191–205. Wilmington: Scholarly Resources Inc., 1987.
- Wark, Wesley K. *The Ultimate Enemy. British Intelligence and Nazi Germany, 1933–1939*. London: Tauris, 1985.
- Watt, Donald Cameron. „Anglo-German Naval Negotiations on the Eve of the Second World War – I”. *Royal United Services Institution Journal* 103 (1958), 610: 201–207.
- Watt, Donald Cameron. „Anglo-German Naval Negotiations on the Eve of the Second World War – II”. *Royal United Services Institution Journal* 103 (1958), 611: 384–391.
- Watt, Donald Cameron. „The Anglo-German Naval Agreement of 1935: An Interim Judgment”. *Journal of Modern History* 26 (1956), 2: 155–175.
- Weinberg, Gerhard L. „Hitler und England, 1933–1945: Pretense and Reality”. *German Studies Review* 8 (1985), 2: 299–309.
- Whaley, Barton. „Covert Rearmament in Germany 1919–1939: Deception and Misperception”. *Journal of Strategic Studies* 5 (1982), 1: 3–39.
- Wiggershaus, Norbert T. „Der deutsch-englische Flottenvertrag vom 18. Juni 1935. England und die geheime deutsche Aufrüstung 1933–1935”. Diss. Universität Bonn, 1971.
- Wojciechowski, Marian. *Stosunki polsko-niemieckie 1933–1938*. Poznań: Instytut Zachodni, 1980.
- Yuang, Zheng. „Some Observations on the Anglo-German Naval Agreement of 1935”. *Journal of Historical Science* (1993), 6: 77–84.
- Żerko, Stanisław. „‘Brytyjskie przymierze’ Adolfa Hitlera”. W: *Rola Niemiec w procesach rozwojowych Europy XIX i XX wieku*, red. Antoni Czubiński, 291–318. Poznań: Wielkopolska Agencja Wydawnicza, 1995.
- Żerko, Stanisław. *Wymarzone przymierze Hitlera. Wielka Brytania w narodowosocjalistycznych koncepcjach i polityce III Rzeszy do 1939 r.* Poznań: Instytut Zachodni, 1995.

ANGLO-GERMAN NAVAL AGREEMENT OF 18 JUNE 1935

Keywords: Great Britain, Germany, Anglo-German relations, disarmament, rearmament, appeasement

Abstract

The Anglo-German Naval Agreement was signed on 18 June 1935 in London through the exchange of notes between the British Foreign Secretary, Sir Samuel Hoare and the representative of the Third Reich, Joachim von Ribbentrop. In this agreement the British government accepted Germany's right to grow their Navy up to the level equaling 35% of the aggregate naval strength of the members the British Commonwealth of Nations.

From a military perspective it meant that Germany could increase their Kriegsmarine's global tonnage fourfold (from 108,000 tonnes limit set in the Treaty of Versailles to 420,500 tonnes). From an official and legal point of view it meant a revision of the Treaty of Versailles and legalisation of Adolf Hitler's renunciation of the Part V of the Treaty of Versailles in March 1935 by Great Britain. The political dimension highlighted a trend in British policy to seek an agreement with Berlin through a revision of the Versailles order within the so-called policy of Appeasement. It also meant a break in the joint British, French and Italian front towards Germany and a move away from a policy of agreement between western powers on revising military caveats of the Treaty of Versailles in exchange for some concessions by Adolf Hitler (Germany's return to the League of Nations and to the Disarmament Conference and Germany's accession to the regional security pacts: the Air Pact, the Eastern Pact and the Danubian Pact).

This article presents the background to this agreement from the British point of view and the analysis of the logic that made British government accept Hitler's demands and conclude the agreement on German terms.

British government signed the agreement taking into consideration political, strategic, military and economic factors. Great Britain was not keen to react to the remilitarisation of Germany with sanctions. London believed that concluding the agreement on German terms is the only alternative to the unlimited growth of the Germany Navy. British ministers considered the rejection of the German "offer" off the table due to the view of their public opinion in the run-up to the General Election. Signing the agreement on German terms was accepted by the British Admiralty where the deal was analysed in a broader perspective through the lenses of the Japanese threat to the Far East. Foreign Office, on the other hand, assumed that a bilateral agreement with Berlin would be a good opening towards a general settlement with Germany that would embrace other elements including the Air Pact so significant for the security of Britain.